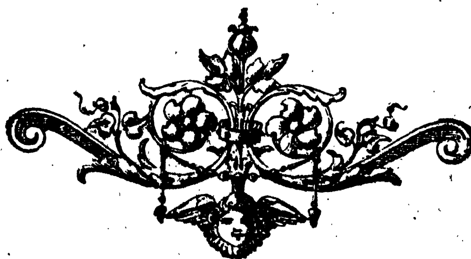
H. H. Bartlett

DATING PILIPINAS

Sinulat ni

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

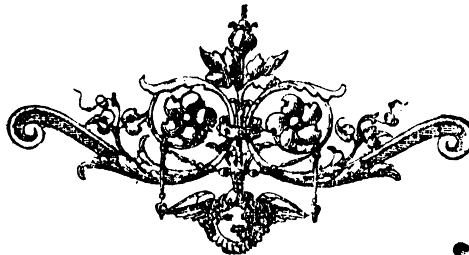
IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA
ni J. Martinez
Daan Jolo bilg. 310 at C. de la Barca, bilg. 263.—Binundok.
1907.

DATING PILIPINAS

SINULAT NI

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA
ni J. Martinez
Daan Jolo bilg. 310.—Binundok.
1907.

Aring tunay ng̃ sumulat ang aklat na ito.

Lahat ng̃ aklat ay magtataglay nang S. G. C. na sulat ng̃ kamay ng̃ sumulat.

S.G.C.

Ipinagbibili ang aklat na ito sa lahat ng̃ aklatan dito sa Maynilà, at sa bahay nang sumulat, daang Lamayan, Bilg. 56, Sta. Ana.-Maynilà.

Kung pakyawan ay mura.

Ang aklat na ito ay itinatalaga ko sa aking anák na si Sofronio G. Calderón.

PAUNAWÁ.

Ang aklat na ito ay pinagtiyagaan kong sinulat upáng magíng tulong ko kahi't kaunti sa mğa di pa nakababatid ng dating kasaysayan niring Lupang Tinubuan na ngayo'y halos nalilibing sa limot. Marahil ay di na isinasaloob ng iba na lingunin pa ang nakaraan; nguni't kung ating didilidilihin ay lubhang mahalaga, sapagka't ang nakaraan ang siya nating pinagbabakasan ng ngayon sampu ng hinaharap, siyang bumubuhay ng mğa bagay na nangyayari, siyang kumakandili ng ating alaala sa ating mğa kanunuan na ating pinagkautangan ng buhay at bala na, at sa madaling sabi ay siyang pinakasalamin ng madlá sa pamumuhay, na dahil dito ay pinagsikapan ng halos lahat ng lupain ang pagsiyasat at pag-aaral ng kanikanilang kasaysayan.

Sa kasaysayang ito ay di ko muna inilakip ang sa mğa taong gubat at ang sa kamorohan, sapagka't ang una ay di pa lubhang kilala ang wika sampú nang boong paraa't ayos ng pamumuhay, saka kapua may kahabaang salaysayin lalong lalo na ang sa kamorohan na may kilala't sariling kasaysayang naingatan; at dahil sa mğa dahilan ito ay minagaling kong unahin itong pinakamahalaga sa atin upáng huag lubhang humabà at tuloy makaya ng lahat ang halaga, sapagka't kung papagsasabaysabayin ay mamabigatin ng karamihan ang halaga sa kamahalan ngayon ng pagpapalimbag.

Tuloy ipinauunawa ko na ang kasaysayang ito ay hinangô ko sa mg̃a aklat nina P. Chirino, P. Delgado, P. Colin, P. Placencia, Morga, Dr. P. de Tavera. Sa salaysay ni Pigafetta, sa mg̃a paaninao ni Dr. Rizal at kaonti sa mg̃a aklat nina Blair at Robertson at gayon din sa mg̃a kasaysayan ni Dr. Barrows at Comisionado Dean C. Worcester. Marahil din naman ay may kaonting kulang pa ito, dahil sa dí ko pagkasumpong ng̃ lahat ng̃ kasaysayang kailang̃an, ng̃uni't inaasahan kong ito ang mg̃a pinakamahalaga.

Ipinauunawa ko rin na ang aking pagkasulat nito ay utang na loob ko sa aking amaing si G. Felipe G. Calderón, kay Mr. J. H. Lamb. at kay Dr. James B. Rodgers na nang̃agkatiwala sa akin ng̃ kanilang mg̃a aklat na nabangit ko sa unahan nito na ng̃ayo'y mahirap mang̃asumpung̃an.

Sofronio G. Calderón.

Unang Pangkat.

Mg̃a Unang Tao Rito.

Isa sa mg̃a lahing hangang ng̃ayo'y nanganahan dito sa mg̃a kapuluang Pilipinas ay ang mg̃a "Itim" ó "Ita", at sapagka't ayon sa kapaniwalaan ay siyang unang nang̃amayan dito ay di ng̃a maliligtaan sa kasaysayan ng̃ Pilipinas.

Ang dami, di umano, ng̃ mg̃a ito ay may tatlong yuta at pawang nang̃ananahan sa mg̃a gubat at bundukin ng̃ Bataan at Sambales at sa Silang̃anang bundukin ng̃ dakong hilaga ng̃ Luzón na mula sa Cabo Engaño hangang Baler. May mang̃ilang̃ilan ding nang̃ananahan sa mg̃a bundukinng̃ mg̃a lalawigang Rizal, Bulakan, Kapangpang̃an Tarlak, Pangasinan, Ilokos Norte Nueva Ecija at Abra. Gayon din sa mg̃a pangpang̃in ng̃ Rio Grande sa Kagayan at sa ilog Ablug sa lalawigan ng̃ Kagayan at sa mg̃a dating comandancia ng̃ Infanta at Príncipe na ng̃ayo'y sakop ng̃ lalawigan ng̃ Tayabas. Bukod dito'y mayroon din sa mg̃a pulo ng̃ Mindoro, Panay, Negros, Mindanaw at iba pa.

Palibhasa,t, nagkapangkat-pankat ang lahing ito ay nagkaroon ng̃ iba't ibang pang̃alan, na yaong mg̃a nasa Sambales lalong lalo na yaong

mğa haluang dugo ay pinanğanlang *Abunlon*; yaong nanğa sa Morriones sa Tarlak ay *Aburlin*; ang ibang nanğa sa Kagayan, Isabela, Kapangpanğan, Bulakan at Bataan ay *Ita*; ang ibang nanğa sa Isabela ay *Agtas*; ang ibang nanğa sa Nueva Ecija, Kapangpanğan, Sambales, Ilocos Sur, at Tarlac lalong lalo na yaong mğa haluang dugo ay *Balugas*; ang ibang nanğa sa Sambales ay *Bukiles* ang nanğa sa baybayin nğ dagat Pacífico sa Hilaga nğ Luzón ay *Dumagat;* at ang nanğa sa Baggaw sa Kagayan ay *Parames*.

Dahil sa pagkakapangkat-pangkat na ito at pagkakaroon nğ iba't ibang panğalan ay pinagkaroonan nğ iba't ibang isipan nğ mğa mananasaysay, na anáng iba'y supling sa iba't ibang lahi nğ mga *itim* at anáng iba'y iisang lahi na napapangkat lamang nğ angkan-angkan na sa akala ko'y itong hulé ang mapaniniwalaan.

Ang mğa taong ito ay nanğananahan pulupulutong na limalimangpu humigit kumulang at ang hitsura't anyo ay pandak na lilimang paa ang taas, maiitim baga man ang iba'i may kakuyumangihan, malalaki ang mata nğ karamihan, kulot ang buhok at balbasin ang mğa lalaki, sarat ang ilong, makakapal ang labi at mabibilog ang ulo.-Hindi nanğaggugupit nğ buhok, malibang totoong mahaba na at kung gayon ay pinuputol nğ itak ó sundang kung sakaling walang gunting. Ang ibang itim sa Bataan ay nagsisipagko-

ronita sa ulo na parang pare upang makasingaw ang init, di umano, at yaong nanga sa Sambales ay nagsisipag-ahit kung minsan ng̃ kalahati ng̃ ulo, na mula sa tuktok hangang sa batok.

Ang damit ng̃ mg̃a lalaki ay bahag lamang sa mg̃a balakang at ang sa mg̃a babae ay tapi na mula sa baywang hangang sa tuhod. Ang dinadamit ay kayo kung mayroon, datapua't karaniwa'y balat ng̃ kahoy.

Ang karaniwang kagayakan ay sarisari. Gumagamit ng̃ kawayang suklay na may gayak na pakpak na sarisaring kulay. Nagsisigamit din ng̃ hikaw, bitones, pirapirasong salamin at iba pa na gaya rin nito. Ang mg̃a pinuno ay nagpapatulis ng̃ ng̃ipin sa harap, at halos lahat ay nang̃agsisipagkudlit sa katawan ng̃ sarisaring hitsura na ang mg̃a lalaki ay sa dibdib, sa likod at sa mg̃a bisig at ang mg̃a babae naman ay gayon din bukod pa sa mg̃a harapan ng̃ hita at sa iba pang dako ng̃ katawan.

Ang lahing ito ay may ugaling magpabagobago ng̃ tahanan, at sa ganito'y hindi nang̃agbabahay at ang karaniwang pahing̃ahan ay ang paanan ng̃ mg̃a punong kahoy na kanilang pinagtitindigan ng̃ balangkas na miski paano saka binububung̃an ng̃ kugon ó ng̃ miski anong dahon.

Sa pagkabuhay ay nang̃abubuhay sa isda, lamang lupa, sa bigás (na nang̃aghahasik ng̃ palay sa dakong katahanan), at lalong lalo na sa mg̃a

hayop na kanilang nahuhuli ó napapana, at di umano'y mga totoong maibiguin sa lamán ng̃ ungoy, saka nang̃agsisikain ng̃ ahas, palaka bubulí at iba pang hayop na di natin kinakain.

Ang sakbat na kagamitan ay sibat na kawayan ó sanga kaya ng kahoy at pana't busog na may lason na kanilang ginagamit sa ano mang lakad nila.

Mg̃a totoong magiliwin sa tugtugin at ang kanilang mga instrumento ay buho't kawayan. May sarisaring sayaw sila, na tinatawag nilang sayaw kamote, sayaw pagong, sayaw pang̃ing̃ibig sayaw pakikihamok at iba pa na may kahabaang saysayin dito kung papaano.

Sa pag-aasawa ay inuugali ang pagkakasunduan ng̃ mg̃a magulang saka ang bigay-kaya na gaya rin ng̃ sa ibang lahing gubat. Tungkol sa pagdidiwan nito ay sarisari ayon sa iba't ibang angkan ng̃ mg̃a ito, ng̃uni sa mg̃a itim na nang̃a sa bundok ng̃ Mariveles ay ganito di umano. Nagsisipagtago sa gubat ang babae at ang mg̃a abay niya, saka hinahanap ng̃ lalaki at ng̃ mg̃a abay naman nito hangan sa masumpung̃an. Pagkasumpong ay ipinagsasama ang babae sa dakong pagtatapusan ng pagdidiwan na tumutugtog ang lalaki ng̃ gansa (na isang instrumento nila) sa harap ng̃ babae at habang lumalakad ay sumasayaw: samantalang ang babae naman ay may takip na panyo sa ulo at mukha at lumalakad

na payuko. Pagtigil nḡ tugtog nḡ lalaki ay hinahandugan nḡ mḡa kaibigan ang babae nḡ kanikanyang kaya. Pagkatapos ay lumalapit ang babae sa isang wari entablado na handa na kapagkaraka na may dalawang dipa ang taas at nililigid nḡ kanyang mḡa kamag-anak, saka tinatakbo at inaagaw nḡ lalaki na hinahawakan sa bisig at isinasampa sa itaas noong wari entablado na doon sila nauupong dalawa na magkaabrasete. Kung magkagayon ay sumasampa ang ilan sa kanilang mḡa kaibigan at kamag-anakan na nagsisipag-alay nḡ kanikanyang kaya, saka nanḡananaog na kasama ang bagong mag-asawa. At pagkapañaog ay sinasalubong nḡ isang matandang lalaki at isang matandang babae na nanḡagsisilagay marahil na pinaka-inaama at ini-ina at siyang nanḡagpapa-ala-ala nḡ kanilang payo sa bagong mag-asawang yaon.

Bagay sa kanilang kapanampalatayahan, di umano, ay wari ang pagsamba sa mḡa bagay nḡ katalagahan at sa mḡa kalulua, at ang mḡa matanda at ang mḡa namatay sa kanila ay lubhang ipinakagagalang.

Ang lahing ito ayon sa kapaniwalaan ay nanḡanahan ditong malaong panahon hangang sa dinatnan nḡ lahing *malayo.*

Tungkol sa pagkaparito nḡ mḡa ito kung paano at saan nanḡangaling ay di masabi at hangan nḡayon ay di pinagkakaisahan nḡ mḡa

mananalaysay ang bagay na ito; sapagka't anáng iba ay galing sa Aprika na nakapagpalipat-lipat sa pulo't pulo hangang Nueva Ginea at mula sa Nueva Ginea hangang dito, at anáng mg̃a bagong mananalaysay ay hindi, kun di ang mg̃a ito'y kaibang lahi ng̃ mg̃a itim sa Aprika at talagang tagarito sa Kasilang̃anan.

Ikalawang Pangkat.

Lahing Pilipino

Maliban sa mga *itim* ay pawang lahing *malayo* na ang nanganananahan dito na may halo marahil na kaonting *indonesiano*, at ngayo'y siyang mga kinikilalang pilipino.

Ang lahing ito ay nababahagi ngayon ng tatlong malaking bahagi: Una'y ang mga taong nagsipangubat na dî napasaklaw sa kapangyarihan ng mga taga ibang lupain, ikalawa'y ang mga moro ó kumikilala kay Mahoma at ikatlo'y ang mga nagsipagkristiano.

Ang tatlong bahaging ito ay paraparang napapangkat ngayon ng lipilipi at angkan-angkan.

Ang unang bahagi, na sa mga taong gubat, ay lubhang marami ang pagkakapangkatpangkat; nguni't ang mga lubhang kilala ay ang Igorot Ilongot, Tingian, Gaddan at Kalinga dito sa Luzon, ang Tiruray sa Mindanaw at ang Tagbanua sa Palawan. Ang pagkakapangkatpangkat ng mga taong ito ay pinagkaroonan ng iba't ibang isipan ng mga tanyag na mananalaysay. Anáng Profesor Blumentrit, sukat dito sa kalusonan at kabisayaan ay napapangkat ang mga ito ng tatlong pu't anim na lipi baga man kalakip na pati nang sa mga itim, at anáng mga mananalaysay na Jesuita ay

dadalawang pu't anim, at sa bilang na ito ay may binangit pa ang mg̃a Jesuita na dî ibinibilang ng̃ Profesor Blumentrit sa kanyang salaysay na gaya rin ng̃ Profesor Blumentrit tungkol sa binangit ng̃ mg̃a Jesuita: ano pa't kung idadagdag ang mg̃a binangit ng̃ mg̃a Jesuita na dì naibilang ng̃ Profesor Blumentrit sa kanyang pagkatala ay hihigit pa nga sa tatlong pu't anim na bilang niya. Ng̃uni't hindi lamang ito, kundi dumating dito ang mg̃a Americano at pinagsikapan ding masiyasat itong iba't ibang liping nagsisipangubat, na sa mg̃a sumiyasat at nakakita ng̃ mg̃a ito ay di maliligtaan sina Dr. Barrows, Comicionado Dean C. Worcester, John C. Foreman. Dr. M. L. Miller, Capitan Charles E. Nathorst, at Capitan Samuel D. Crawford at di rin nang̃agkaiisa ng̃ isipan bagay sa mg̃a liping ito; sapagca't ani Dr. Barrows ay tatatlo ang liping malayo rito at kung bagá man anya't marami ay angkan lamang ng̃ tatlong ito ang iba, samantala namang ang sa Comicionado Dean C. Worcester ay anim ang liping malayong narito at anáng iba ay isang gayon: ano pa at iba't iba. Kung alin ang matuid sa mg̃a salaysay noong mg̃a una sampu nitong mg̃a huli ay di natin masabi at hangang ng̃ayon ay di pa lubos na kilala ang boong paraa't ayos ng̃ pamumuhay niyang mg̃a taong gubat na nabangit baga man masasapantahang di lubhang magkakaiiba,

Ang ikalawang bahagi na sa mg̃a moro, ay

gaya rin ng̃ sa mg̃a taong gubat na napapangkat ng̃ lipilipi at angkan-angkan, na ang iba'y sa Dabaw, ang iba,y sa Samboanga, ang iba'y sa Kottabato at ang iba'y sa iba't ibang dako ng̃ Hulo't Mindanaw na pawang may kanikanyang ng̃alan. Ang mg̃a ito ang may lalong malinaw na kasaysayan kay sa lahat ng̃ lipi rito sa Pilipinas, dahil marahil aa maagang pagkasulong nila sa katalinuang pakamahometano at pagkapagingat nila ng̃ kanilang mg̃a alamat at mg̃a alaala ng̃ dating pamumuhay ng̃ kanilang mg̃a kanunuan. Tungkol dito ay di dapat ligtaang basahin ang salaysay ni Naajeb M. Saleeby sa kanyang aklat na kasusulat pa lamang.

Ang ikatlong bahagi, na sa mg̃a nagsipagkristiano at siyang mg̃a liping tinutukoy ko sa kasaysayang ito ay masasabi nating may walong lipi ang dami na dili iba't itong mg̃a sumusunod: Ang *Bisaya*, na mg̃a taong nang̃ananahan sa maraming mg̃a pulong napapagitan sa Luzón at Mindanaw, sa makatuid baga'y sa mg̃a puló ng̃ Panay, Negros, Leyte, Samar at ibapa; ang *Tagalog*, na nang̃ananahan sa kalagitnaan ng̃ Luzon at nakakalat sa mg̃a lalawigan ng̃ Maynila, Batang̃an, Kabite, Laguna. Bulakan, Bataan, Nueva, Ecija at iba pa; ang *Kapangpang̃an* at *Pang-asinan* na nang̃akakalat sa mg̃a kapatagan ng̃ kahilagaan nitong Luzon; ang *Ilokano*, na nang̃ananahan sa may dakong kalagitnaan ng̃ hilaga't kanluran ni-

tong Luzon; ang *Kagayán*, na nañgagsasalita nĝ wikang Ibanag at nañganananahan din sa Kagayan; ang Bikol na nañganananahan sa Kamarines at sa mĝa lalawigan nĝ Sorsogon; at ang *Sambal* na nañganananahan din sa Sambales. Dito'y di na kabilang ang ibang lipi na nañga sa Nueva Viskaya, sa pulo nĝ Batanes at Kalamianes dáhil sa kaliliitan.

Ikatlong Pangkat.

Ang Pagkaparito at Pinangalingan ng̃ Lahing Pilipino.

Ng̃ayon ng̃ang batid na natin ang dinamidami nitong mg̃a lipilipi at angkan-angkang nang̃ananahan dito na pawang kinikilalang pilipino ay di natin maliligtaan na di maitanong kahi't sa sarili kung ang mg̃a ito ay katutubo rito ó kung bakit nang̃aparito at saan nang̃angaling.

Sa pagkakatutubo rito, ng̃ mg̃a taong ito anang mang̃a mananalaysay ay hindi at bago pa ng̃a mandin ang mg̃a ito ay ang mg̃a *ita* muna ang nang̃anahan dito; sapagka't di ng̃a naman mangyayari na ang isang lahing mahina na gaya ng̃ mg̃a ita ay mahuli pa isang lahing may kaonting kalakasan. Nguni't mula pa sa kaunaunahang dako hangang sa panahong ito ay hindi kaila na ang tao ay laging nagsikap ng̃ ikabubuti't ikagiginhawa ng̃ sarili na kung di ng̃a masiyahan sa kanyang bayan ay dumadayo sa iba; kaya't hangang ng̃ayon ay may mg̃a taong gubat na nagpapabuhatbuhat ng̃ tahanan dahil sa paghanap ng̃ lalo't lalong mabuting lupa ó ng̃ dakong lalong maginhawa sa kanyang pamumuhay, at maging sa mg̃a matalinong bayan man ay gayon din, at nariyan ang Australia na pinamamayanan

nḡ mḡa Ingles:—at—ang mḡa lupang Pilipinas, na halos lahat nḡ pulo't lalawigan ay saganà sa mḡa halama't pananim, sa mḡa kayamanan at sa balang ikabubuhay,—ay di mapagtatakhang pamayanan nḡ lahing ito.

Kung paano ang pagkapasimula nḡ pagkakaparito nḡ mḡa ito ay di natin masabi at walang aklat na makapagpatotoo, datapua't ang mḡa pagkakaganiganito nḡ mḡa tao noong unang dako, na nanḡapapalipat sa ibang mḡa pulo't lupain ay di kaila sa mḡa kasaysayan, at nariyan ang mḡa aklat nina Ratzel, Ellis, John Dunmore at ibp. Noon nḡang una na di pa lubhang kilala ang katalinuan sa pagdadagat at wala pang kagamitan, kungdi ang mḡa sasakyang may layag lamang ay madalas nangyayari sa mḡa magdadagat na kung totoong nanḡapapalaot sa dagat at inaabot nḡ pagbabago nḡ hanḡin ay nanḡapapaligaw hangang sa másadsad sa ibang lupain, at manḡyare, kung hindi na manḡakabalik at kabubuhayan naman ang lupaing kinasadsaran ay natutuluyan nḡ doon mamayan, ó kung sakali mang nanḡakabalik at sa ganang kanila ay lalong maginhawa ang lupaing kinasadsaran nila kay sa lupa nilang tinubuan ay nangyayari ring pinagbabalikan at nag-aanyaya pa nḡ kanilang mḡa kamag-anak at kakilala. Ito nḡa ang matuid na masasapantaha natin, na dahil nḡ ikinaparito nḡ mḡa taong ito, at dito'y di natin maliligtaang di bangitin na pinakahalimbawa ang sali't saling sabi

ng̃ mg̃a Tagakaola at mg̃a Bagobo sa Mindanaw na anila'y sadsad lamang sila sa lupaing kinatatahanan nila ng̃ayon at ang kanilang pinangalingan ay isang lupaing malayong malayo. Hindi ko na bangitin ang lubhang maraming mg̃a pangyayaring ganito sa iba't ibang lupain at totoong makapal.

Bagay naman sa pinangalingan ay masasabi nating wala ng̃ iba kundi ang mg̃a kalapit lupain At dito naman sa mg̃a kalapit lupain ay wala ng̃ ibang masasapantaha, liban sa mg̃a lupang nasa dakong timog, na dili iba't ang kamalayahan dahil sa siyang mg̃a tang̃ing bayan na kahuad sa kulay tikas at anyo, kakapatid sa wika at kaayon sa halos lahat ng̃ ayos at paraan ng̃ pamumuhay ng̃ mg̃a Tagarito. Saká anang mg̃a mananalaysay, siyang sali't saling sabi ng̃ mg̃a tao rito, na ang mg̃a nabangit na lupain ang pinangalingan ng̃ mg̃a kanunuan nila. At bagay rito ay may salaysay si P. Colin na anya'y: "May isang taga Kapangpang̃ang nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng̃ kanyang sariling wika at siya'y nakisagót na parang siya'y ipinang̃anak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng̃ isang matanda na kayo'y mg̃a inapó ng̃ mg̃a nagsi-alis dito noong unang dako na nang̃amayan sa ibang lupain at di na namin nang̃abalitaan."

Ng̃uni't may isang bagay na hindi lahat ng̃

tao rito ay Kapangpangan ó Tagalog mang ó Bisaya kaya, kung di may taong gubat at may taong bayan, may Igorot at may Tingian, may Tagalog at may Bisaya at marami pa.

Ang kadahilanan nito, sa akalà ko, ay sanghî sa pagkakapangkat pangkat ng̃ mg̃a bayan malayo (ó lahing pinangalingan ng̃ mg̃a Tagarito) saká ang pagkakapangkat pangkat pa uli rito.

Kung ating ng̃ang lilingunin at lilining̃in ang kamalayahan na pinangalingan ng̃ mg̃a Tagarito ay matatanto nating unauna na doo'y may kinikilalang tatlong uri ng̃ tao na dili iba't ang *orang benúa* (ó taong gubat), ang *orang-laut* (ó taong dagat) at ang *orang-malayo* (ó taong bayan). Sa una na *orang-benúa* ay masasapantaha na siyang pinangalingan ng̃ ating mg̃a taong gubat, na dili iba't siyang sapantaha ng̃ mg̃a kilalang mananalaysay ng̃ayon. At ito'y mapaniniwalaan dahil sa pagkakaparis ng pamumuhay ng̃ mg̃a ito sa pamumahay ng̃ mg̃a iyon: maliban marahil ang iba nitó, na gaya ng̃ Tingian at iba na sa akala ko'y kauri rin ng̃ mg̃a lahi ritong kristiano ng̃ayon na nagsipangubat lamang dahil sa pag-ibig marahil na manatili sa kanilang kalayaan at sa ganito'y náurong sa pagsulong sa katalinuan.

Tungkol sa *orang—laut at orang malayo* ay di mapagtatakhang siyang pinagmulan ng̃ mg̃a taong bayan dito ayon sa kanilang ayos at paraan nang pamumuhay.

Bukod dito ay dapat ding tantoin na ang kamalayahan (maging taong—gubat ó taong dagat ó taong bayan) baga man suplíng sa isang lahi (sa lahing Mongol anáng mga mananalaysay) ay pangkat pangkat din, dahil sa nangamamayan hiwahiwalay sa pulo't pulo, na ang iba'y sa Sumatra, ang iba'y sa Java, ang iba'y sa Celebes at ang iba'y sa iba't ibang pulo, bukod pa sa nangatira sa kapatagan ng Malaka, at mangyare—sa pagkakapulopulo at pagkakahiwahiwalay na ito ay nagkaiba't iba ng kaonti: at sapagka't ang mga Tagarito, sa akala ko, ay hindi galing sa iisang angkan ng mga yaon, kundi sa iba't iba ay kaya naman iba't iba rin ang mga lipi rito, bukod pa nga sa dito ma'y nagkapulopulo at nagkahiwahiwalay pa uli.

Tungkol sa mga moro sa Magindanaw ay masasapantahang siyang mga huling naparito at ayon sa kapaniwalaan ngayon ay siyang mga kasabay ó kasunod ng mga taga malayang nagsipamayan sa Borneo noong dakong 1400.

Ikaapat na Pangkat.

Dating Pamamayan ng mğa Tagarito

Bago nagpuno ang mğa taga Europa dito sa Kapuluang Pilipinas, ay may sarili ng paraa't ayos ng pamumuno ang mğa tagarito. Ang paraa't ayos ng pamunuang ito ay di kagaya ng sa iba't ibang lupaín na may isang dakilang puno ó pangulo na kinikilala, kundi sa bawa't pulo at lalawigan ay maraming pangulong may kanikanyang kampon at sakop na nayon-nayon at lipi-lipi. (1) anopa,t, kaparis din ng pamunuan sa España bago nangagpaka-panginoón doon ang mğa Romano't Godo.

Ang bawa't pangkat ng pamahalaan ay tinatawag na isang *balanğay*. Itong salitang balanğay ay panğalan ng sasakyang-dagat na di umano'y siyang nilulanan ng mğa taga Malaya sa pagparito, (basahin ang pangkat na sasakyan) at ang dami ng mğa taong sakáy sa bawa't isa nito ay tinatawag na isang balanğay na dili iba't siyang

(1) Ang ganitóng ayos ng pagkakahiwáhiwalay ng pámunuan dito ay minagaling ni Rizal. Anya'y kung napasa kapangyarihan ng isang katao lamang ang pámunuan dito nang panahong yaon, at anomang bagay ay isásanguni sa isang lugar, ay magiging mabigát sa bayán-bayán, at sa akala ko rin, dahil sa nang panahong yaon ay wala pa ritong telefono, telegrama at mğa kasangkapang nagagamit sa madaling pagsasangúnian.

nátatag na isang pamahalaan, At sapagka't may malalaki't maliliit na sasakyán ay nagkamalalaki't maliliit namang balañgay ó pámahalaan.

Ang bilang ng mga tao sa pinakamunting balañgay ay limang pú at sa pinakamalakí ay umáabot ng hangang pitong libo.

Ang ibang mga balañgay ay magkakasundô at hangang sa naglalakip-lakip (1) upang kung salakayin ng mga kaaway ay huwag masupil; nguni't ang pagkakálakip na ito ay sanhi ng pagkakasunduan at hindi ng pagsasáilaliman ng isa't isá: ano pa aga't bawa't balañgay ay may kanya ring sariling pangulo, liban na sa panahon ng digma na pumipili ng isang mangungulo sa kanilang lahat.

Ang pañgalan ng pañgulo sa bawa't balañgay ay *Dato* na ang kahulugán sa wikang Malaya (ani Dr. de Tavera). ay nuno ó lelong: ano pa ñga't dito'y ating mapagninilay na ang ayos sa pámunuan ay isang pamumuno sa gulangan. Itong tawag na *Dato* na pañgulo ay nanánatili pa hanga ñgayón sa Holó't Mindanaw. Ang pañgulo namang nagpupuno sa samasamang balañgay ay nagkakapamagát ng *Laca* ó *Raja* ó *Ladya* ó *Radja*. Mula ng lumitaw ang *maho-*

---

(1) Ani Rizal. ay di malayong ang ganitóng paglalakip ay malaon nang inúugali rito. at sa katunayan (anya'y) ang pañgulo rito sa Maynilá ay pinakapañgulong *General*. ng sultán sa Borneo; ayon sa patotoó ng mga kasulatan noong siglo XII,

matismo (pananalig kay Mahoma) ay ginamit ang salitang *sultán*. Di umano'y may nagpápamagat din ng *Hari* na siyang dating kapangalanán sa mga dakilang pinuno sa India, at ang kahulugan sa sanskrito, ani Dr. de Tavera. ay Brahma, araw, Vishnu.

Ang pamumuno ng pangulo ay paratihan ó sa tanáng buhay. At ang pagkapuno't pagkamáginoo ay minamana ng anák at kung sakaling wala, ay mga kapatid ó kamag-anak na malapit, ang humahalili. Ang tungkulin ng mga ito ay pagpunuan ang kaníkanyang sakop at kampon at tuloy lingapin ang kanikanilang usapín at kailangan; at ang sabihin namán ng mga ito ay iginagalang at ginaganap ng kanikanyang sakop na mga tao. Iginagalang din ang mga kamag-anak at inapó ng mga puno, na kung baga ma't hindi nakapagmana ng pagkapuno ay pawang ibinibilang namáng taong-mahal at ipinakatatangi sa mga taong karaniwan. Kung paano ang kamahala't pagkamaginoo ng mga lalaki ay gayon din ang sa mga babae (1).

Sa mga balangay ná nabangit ay may tatlong kalagayan ng tao: Una'y ang mga mahal

---

(1) Ani Rizal ay naáayon sa kautusán ng katalagahan (naturaleza) ang pag-uugaling itó ng mga dating pilipino, na higit kay sa mga tagá Europa na nawawalán ng kamahalan ang babae kung nagsasawa sa mababa kay sa kanya, dahil sa isinasalalaki amang ang kamahla't kababaan. Anya'y isang katunayan ito na ang mga babae nga rito'y, pinagbibigyan na mula pa noong una.

na pinamamagatang *Maginoo* ó *Ginoo*; ikalawa'y ang mga nakaririwasa na pinamamagatang *timawa* (ó payapa) at anáng ibang mğa mananalaysay ay *maharlika* ang pamagat, na sa wikang Malayo ani Dr. Tavera ay *laya* ang ibig sabihin; at ikatlo'y ang mğa alipin na sa Bisaya'y *oripun*.

Ani Colín, ang mğa lalaking may mahal na uri ó mğa *maginoo* ay nagpapamagat din nğ *Gat* ó *Lakan*, gaya nğ *Gat Maitan*, *Lakán Dula* at iba pa at sa mğa babae nama'y *Dayang* gaya nğ *Dayang Mati*, Anang iba'y naging karaniwang kasambitan din ang ating kinauugalian pa hanggang nğayong *mama* (amain) ó *mang* sa mga lalaki at ang *ale* sa mğa babae.

Sumusunod sa uring ito ang mğa *timawa* (payapa) ó *maharlika* (laya). Ang mğa ito'y tanği sa ibang uri na walang sinasailalimañ libang sa kanilang Dato ó panğulo. Hindi rin nanğagsisibayad nğ buwis at ang paglilingkod na ginagawa nğ mğa ito ay ang tungkol lamang sa naayon sa *ugali*. Itong *ugaling* tungkulin nila, ay ang sumunod sa utos nğ panğulo ó puno sa panahon nğ digma: kaya't ang mğa ito ang siyang nanğagsisibuo nğ kawal ó hukbo nğ balanğay at sa ganito'y may pamagat na *kabalanğay*. Bukod dito ay tungkulin din nila ang tumulong sa panğulo ó Dato kung panahong nagbubukid ó umaani at gayon din sa pagtatayo nğ bahay, sa

pag-gaod sa sasakyan niya kung sakaling naglalayag nguni't sila'y pawang pakain sa loob ng boong panahong kanilang ipinaglilingkod.

Ang sumusunod sa nangabangit ay ang mga *alipin*, na sa Bisaya'y *oripun*, at ang mga ito'y may dalawang kalagayan ng pagka-alipin: ang *aliping namamahay* at ang *aliping sagigilir*: itong hulí sa Bisaya'y tinatawag na *ngalon*.

Ang *aliping namamahay* ay pinagbibigyan pakundangan. Ito'y may bahay na sarili; kaya't may pamagat na *namamahay*, at sa panahong kinakailangan lamang naglilinkod sa panginoon, at ang paglilingkod na ito ay sa pagbubukid at pag-aani ng kanyang panginoon, at gayon din sa sasakyan kung sakaling naglalayag. Kailangan din tumulong sa pagpapagawa ng bahay ng panginoon at tuloy naglilingkod sa bahay nito kung sakaling may panauhin, ano pa nga't tungkulin ng *aliping namamahay* ang maglingkod sa panginoon kailan ma't kakailanganin; nguni't natatangi sa ibang alipin dahil sa may sariling bahay at saka hindi naipagbibili. Wala ring namang bayad sa paglilingkod, at sa madaling sabi ay siyang mga tinatawag nating *kasamá*, *bataan*, *kampon*, *tao* at ipa pa. Nakalilipat din naman ang aliping ito sa kalagayang *timawa* ó *maharlika* kung nagbabayad sa kanyang panginoón ng katampatang halaga na ayon sa kaugalian.

Ang *aliping sagigilir* ó *ngalon* ay siyang tu-

nay na alipin na ang iba'y sa tanang búhay at sa akala ko'y tinatawag na *sagigilir*, dahil sa di nakalálayo sa gilid ó paligid ng panginoon. Ang pagkakapagíng alipin ng mga ito ay dahil sa pagkukulang sa Dato ó pang-ulo, dahil sa pagdidigmaan, pakikipag-usapín at gayon din sa pag-uutangan at ibp.

Ang mga alipin ito ay siyang pinakamalaking yaman ng mga tagarito, dahil sa nákakatulong nilang malabis sa kanilang nga bukira't hanap-buhay, at ang mga ito'y náipagbibili't náipagpapalit ng isang panginoon sa ibang panginoon, ng isang bayan sa ibang bayan, ng isang lalawigan sa ibang lalawigan at ng isang pulo sa ibang pulo. Gayon man, ani Argerzola (sabi ni Rizal), ay hindi lubhang hamak ang pamumuhay ng mga alipin itó, dahil sa kasalong kumakain sa dulang ng kanilang panginoon at hangang sa naáaring mag-asawa sa kabahay ng panginoon, maliban na sa ilang masamang panginoon, na saa't saan ma'y di nawawalâ. Nguni't ayon sa salaysay ng ibá (wika rin ni Rizal) ay lumubha ang kalagayan ng mga aliping ito nang masakop ng España ang mga tagarito hangang sa ang iba'y nangagpakamatay sa gutom at ang iba'y nangagpakamatay sa lason, at pinatay ng ibang iná ang kanilang anák sa panganganák (Basahin ang paaninaw ni Rizal sa dahong 295 ng aklat ni Morga).

Ang mğa anák at inapó ng̃ mğa aliping itó, magíng *namamahay* at magíng *sagigilir* ay nagmamana ng̃ kalagayan ng̃ magulang, na siyang dating kaugalian sa halos lahat ng̃ lupaing malayo. At ang pagkaalipin nitóng mğa aliping *namamahay* at *sagígilir* ay sari-sari, dahil sa mayroong buô ang pagkaalipin, at mayroong kákalahati at mayroon namang ikapat na bahagi lamang. Ang dahil ng̃ pagkakaganito ay mababasa sa pangkat ng̃ kaugaliang pinanununtunan sa mğa kapaslangan at sigalutan.

Ikalimang Pangkat.

Dating Pananamit
At kalinisan sa katawán ng̃ mg̃a tagarito

Noóng unang dako ang mg̃a tagarito ay magkakaibá ng̃ pananamit: na anó pa,t, sa Luzón ay iba sa Bisaya'y iba at gayon din sa ibang dako.

Ang pagkakáganitó marahil ay sapagka't galing sa iba't ibang dako ng Kamalayahan ang mg̃a tagarito at inugali ng isa't isa ang pananamit sa kanikanyang bayang pinangalingan.

Dito sa Luzón (sa ilang lalawigan marahil) ay nananamit ang mg̃a lalaki ng *kangan* (barong *azul*) na lagpas ng̃ kaunti sa baywang, isinasara sa harap, walang liig at maikli ang mangás; ng̃uni't may nagsusuot din ng̃ kulay itim. Ang sa mg̃a maginoo'y kulay-pulá at sa India pa nangagaling. Bukod dito'y nagbibigkis sa baywang ng̃ isang kumot na tulóy ibinabahag; ang hita'y litaw, ang mg̃a paa'y walang suót at ang ulo'y walang takip maliban sa isang makitid na panyo na mahigpit na itinali sa noó at kinót-kimutan na pinangang̃anlang *potong* ó *putong*. Ang *putong* na ito ay iniiíkid ng̃ sari-saring paraan, na kung minsa'y wari *turbante* ng̃ mg̃a *moro* na walang *bunete*, at kung minsan nama'y nakapulupot na parang kubóng ng̃ *sombrero*. Ang nagmámatapáng ay nag-

lálawit nḡ mḡa dulo ng panyóng ito na pinaá-abót hangang sa batok. Sa kulay nang panyo ay napagkikilala ang pagkapuno, dahil sa siyang ginagamit na pinakasagisag sampu sa kanilang pakay at kataasan. Ang síno mang hindi pa nakakapatay (marahil sa digmá, nḡ isa man lamang, ay hindi tinútulutang gumamit ng *putong* na pulá at kaya't makagamit nḡ ikid ó pugong na parang *corona*, ay kung nakápatáy na nḡ pitó Ang pinakadagdág na kasuutan ay isang mainam na nakukulayang kumot na isinasalabat sa balikat, saka ibinubuhol sa may ibaba nḡ bisig, at ang káyong dinaramit ay sutla't babarahin. Bagay naman sa paghihiyas ay nangagkúkuwintás nḡ tinanikalang ginto na iniíkid sa liig at ang pagkakákawing-kawíng ay gaya nḡ sa mḡa taga Europa; nangagsusuót sa bisig at galang-galangan nḡ kalombigas (pulsera) na gintong tinipi at may anyóng sarisari, na tuloy sinásaglitan nḡ mahahalagáng batóng kawigin at ágata, puti't bugháw ang mḡa pinakamahál. Anáng iba'y gumagamit din nḡ garing; at sa mḡa daliri naman ay nangagsisingsing nḡ ginto't iba't ibang bató.

Sa ibang dako naman (sa katagalugan marahil) ay may kaibhán dahil sa nangagbabaro at nangagsásalawal ang mḡa lalaqui, at kung may pinaróroonan ó napasa sa simbahan (sa pagparoon lamang sa mḡa simbahan, sa akalá ko) ay nananamit nḡ isang kasuutang kulay itim na kung tawagi'y *sarampuli*. Ang kasuotang ito'y mahaba na abot

hangang paa at ang mangas ay makipot na di umano'y isang kasuotang lubhang mahinhín. Kung isuot ito ng̃ mg̃a tagalog ay buo at parang sapot, na ano pa't sa ulo pinapagdáraan at isang kasuotang karaniwan. Ang mg̃a babayi naman ay nang̃agbabaro at nang̃agsasaya, at kung may pinaroroonan (sa pagpa sa simbahan din marahil) ay gumagamit ng̃ isang pantakip sa ulo na abot hangang paa at kulay itim ang pinakapipiling kulay, saká nang̃agtatapis; ng̃uni't ito'y higit na inuugali sa katagaluga't kapanayan kay sa kabisayaan. Bukod dito'y nang̃aglalagay sila sa buhok ng̃ pusod na tangalin (postizo) na ang ipinang-aalalay ng̃ lalaki't babae ay ipit na ginto ó pilak na may batóng *perlas ó diamante* sa pinakaulo, at kung hindi naglulugay ng̃ buhók ang lalaki ay nagtatalí sa noo ng̃ panyô na kung tawagi'i *purug*, at ang mg̃a babae namán kung napasasadaan ay nang̃agsasalakot na ang tawag sa Bisaya'y *sarok*.

Sa lalawigan nang Sambales, ang lalaki'y nag-aahit ng̃ buhók sa harapán ng̃ ulo at sa kaymotan ay nag-iiwan ng̃ isang kumpól na lugáy na, aní Rizal, ang ayos na ito ng̃ pagbubuhók sa Sambales at ang pananamit ng̃ mg̃a taga Bisaya, ay nahahawig sa *kimono* Hapón, At ang mg̃a babae sa lalawigang itó ay nang̃agbabaro ng̃ sarisaring kulay at nang̃agsasaya rin, at ang mg̃a may mahal na uri ay nang̃agkukundiman, nang̃agsusutla at nang̃ananamit ng̃ iba't ibang káyo na

pinamumutihan ng̃ ginto at ng̃ sari-saring gayák na palawít; nang̃agkukuwintas ng̃ tinanikalang ginto, nang̃agkakalombigas (pulsera) sa galang-galang̃an, nang̃aghihikaw sa taing̃a ng̃ makapal na tiping ginto at nang̃agsisingsíng sa daliri ng̃ ginto rin at sari-saring hiyás.

Sa Katanduanes naman ay nang̃agsasaya ang mg̃a babae ng̃ ayon sa ugali ng̃ mg̃a taga Bisaya, nang̃agsisigamit ng̃ mahahabang balabal, ang buhók ay pusód, na mainam ang pagkasuklay at sa noo'y may sintás na nababatikan ng̃ ginto, na ang luwang ay dalawang dali. Sa bawa't taing̃a ay nakahikaw ng̃ tatlo, isa sa kaugalian ng̃ayon at ang dalawa'y sa may dakong itaás na magkasunód: at marahil ay ang mg̃a ito rin an sinasabi ni P. Chirino na nagsisipaggayák ng̃ kakatwa sa bukong-bukong.

Ang mg̃a taga Bisaya naman ay nang̃aggugupit ng̃ buhók na kagaya ng̃ sa dating kaugalian sa España at nang̃agpipinta sa katawan ng̃ sari-saring anyô at kulay. Ang pagkakapinta'y mainam at bagay-bagay at anang iba'y hindi lamang katawan ang pinipintahan kundi pati ng̃ baba't kilay, Ang paraan ng̃ pagpipinta, bago gawín. ay ginuguhitan muna ng̃ máng̃ang̃atha ng̃ akalang maáayo't mábabagay sa katawan at gayon din sa pagkalalaki ó pagkababae, saka pinipintahan. Ang panguhit na ginagamit ay kawayang parang *pincel* na matulis ang dulo at siyang ipi-

nangduduro hangang sa lumabas ang dugo, saca binubúdburan ng̃ pulbós, ó kung dili ay usok ng̃ sahing na maitim, na kailan ma'y di na mangun-g̃upas. Hindi pinipintahang bigla ang boong katawan, kundi bahabahagi, at datiha'y hindi muna nagpipinta hangang hindi makapapamalas ng̃ anomang katapangan. Ang mg̃a bata'y hindi nagpipinta, ng̃uni't ang mg̃a babae ay nagpipinta ng̃ Isang boong kamay at ng̃ bahagi ng̃ ikalawá. Dito sa pulo ng̃ Luzón ay nang̃agpipintá rin ang mg̃a taga Iloko, hindi lamang lubós na kagaya ng̃ sa mg̃a taga Bisaya. Sa paghihiyás ay nang̃aghihikaw ng̃ malalaking hikaw na ginto at garing at nang̃agkákalombigas; sa ulo'y nang̃akakulubóng ng̃ ukáng wari *turbante* na may batíkbatík na ginto; nang̃agbabaro ng̃ makipot at mahaba na walang liig, at sa harapán isinásará. Hindi nang̃agsasalawal, kundi bahág lamang na ibinibigkis sa harapán. Ang mg̃a babae'y may magagandang anyo't kilos, malilinis at makikisig na lumakad; ang buhok ay maitím mahaba at nakapusód, nang̃akatapi sa baywang ng̃ kayóng sari-saring kulay at nang̃akabaro ng̃ walang liig; hindi nagsisipagsuot sa paa, ng̃uni't nang̃aghiyas na nagsisipagkuwintás ng̃ ginto, nagsisipaghikaw at nagsisipagkalombigas.

Bagay namán sa kalinisan, lalaki't babae at lalo na ang mg̃a máginoo, ay totoong malinis sa kanikanyang katawa't bihis; nang̃agpapaitim

na mainam ng̃ buhók na nagsisipaggugo at nagsisipaglang̃is ng̃ líng̃áng may pabang̃ó. Sa ng̃ipin ay lubhang maing̃at na lahat, na mula sa pagkabata ay pinapantay ng̃ mga bato't iba pang mg̃a kasangkapang pangkiskis at pinaiitim hangang sa tumanda, na tuloy sinasaglitan ng̃ ginto at nililinis pagkakain at pagkakagising.

Bata't matanda ay naliligo sa mga ilog at sa malaking bangbang na, ani Morga'y, kahi't sa anong oras, dahil sa di umano'y inaaring pinakamainam na kagamutan: kaya't pagkapang̃anak (anyá) ng̃ babaye ay agád naliligo at pati bata'y pinaliliguan din (1). At ani Colin, ang karaniwang oras na ipinaliligo ay sa pagkalubóg ng̃ araw, pagkatapos ng̃ gawain at sa pangagaling sa pakikipaglibing na naging kaugalian din sa Hapón. Saka kung naliligo ay mahinhing naúupo na inilúlubóg ang katawán hangang sa lalamunan na nang̃agpapakaing̃at upang huwag maging tudláng ng̃ matá nino man.

(1) Ani Rizal, ay di lubhang mapaniniwalaan ito dahil sa pinakaiing̃atan ng̃ mg̃a tagarito ang maligo sa tanghali, pagkakain, pagká bagong kalilitaw ang sipon at pagka pinápanahón ang babaye at iba pa.

Ikaanim na Pangkat.

Kaugaliang pinanununtunan sa mg̃a Kapaslang̃an at Sigalutan.

Palibhasa't ang mg̃a Tagarito ay nang̃amamayan at may mg̃a tatag na pamahalaan ó balang̃ay ay may mg̃a hukom at tuntunin ring pinanununtunan.

Itong mg̃a tuntuning pinanunutunan sa kanikanilang balang̃ay ay pawang alinsunod sa kanilang mg̃a alamat at kaugaliang kinagisnan (1) na di binabago at mahigpit nilang tinatalima. Datapuat di umano'y may mg̃a pang̃ulo rin namang nagsisipaglagda ng̃ mga kautusan, saka itinatanyag sa bayánbayán nang isang mánanawag na pinang̃ang̃anlang *Biuhahasan*. Sa pagtatanyag, di umano, ay nagdádalá ng̃ isang batingaw na tinutugtog upáng mapag-alaman ng̃ mg̃a tao.

Ang mg̃a hukom sa mg̃a usapin nila ay ang

---

(1). Aní Rizal ay siyang lalong mabuti, dahil sa siyang nakapagpapayapa sa mg̃a tao, sapagkat, anya'y may higit na tibay ang ugali kay sa isang kautusang nasusulat ó nalilimbag, lubha pa't itong kautusang nasusulat ay naipananaksil ng̃ mg̃a may kapagyarihan. Ang katibayan, anya ng̃ isang kautusan ay wala sa pagkakalimbag sa isang dahon ng̃ papel, kung di na sa pagkalimbag sa ulo ng̃ magsisiganap, málaman mula sa pagkabata, maayon sa kaugalian at lalong lalo ng̃ kailang̃an na mátatag ng̃ walang pagkabago. Ang Tagarito ng̃á, anyá, mula sa pagkabata ay nakatátanto ng̃ kanilang mg̃a alamat, namumuhay at lumalaki sa pang̃anorin ng̃ kanilang mg̃a kaugalian, at hindi gaya ng̃ayon na nagtatatag ng̃ mg̃a kautusan sa bayan na di man lamang nalalaman ó nauunawa at madalas pang binabago.

kanikanilang pinakapangulo (1) na kung minsa'y nagiisa at kung minsa'y kasama ng isang datò sa balangay ó ng isang maginoo sa nayon: at ang pangulo sa balangay ay may sakdal na kapangyarihan na maaaring gumawa ng ano man na walang sanguni sa iba, at sa ganito, ang magkulang sa kanya ay naparurusahan niya ng kamatayan ó pagkaalipin ó pagbabayad kaya ng isang gayon.

Nguni't sa pagmumungkahian at mga sigalot ng magkakasambahay ó ng magkakamag-anak ay karaniwang ang matatanda na lamang sa nayon ang pinagsasakdalan na siyang humuhusay at ganap na dinidinig naman ng mga may sigalot:

Sa pagpaparusa naman ay walang bilibid ó bilanguang gaya ngayon, kundi ang kaugaliang parusa na inilalapat sa nagkasala ay ang pagbayarin ng isang gayon ó alipinin kaya at kung totoong mabigat ay nilalapatan ng parusang kamatayan. At upáng matanto ng manbabasa ang mga tuntunin sampú ng mga salang kinalalapatan ng mga parusang nábangit ay aking ihahanay dito sa sumusunod.

---

(1) Nguni't ani P. Placencia ayon sa salaysay ni Dr. T. H. Pardo de Tavera, kung may hilig sa kanino man ang pangulo ny pumipili sa ibang balangay ng mailalagay na pinakahukom at di umano'y may mga kilalang gayong tao na humahatol ng walan hilig.

Sigalot ng̃ mg̃a pang̃ulo sa dalawang balang̃ay

Kung ang mg̃a pang̃ulo sa dalawang balang̃ay (na magkasundô marahil) ay magkaroon ng̃ ano mang sigalot ó usap ay pumipilì sa ibang balang̃ay ng̃ isang pang̃ulo na mailalagay nilang pinakahukom upang humatol sa kanila ng̃ walang hilig; sa pagka't bagá man sa iba't ibang balang̃ay ay may iba't ibang tuntuning pinanununtunan ay halos magkakaayon di umano. (1)

Pag-aasawa sa taga ibang balang̃ay.

Kung ang isang maharlika ó timawà (maging lalaki maging babae) sa isang balang̃ay ay mag-asawa sa taga ibang balang̃ay ay hindi makalilipat sa balang̃ay na tinatahanan ng̃ magiging

(1) Aní Rizal, ay napagkikilalang may malabis na kasunduan kay sa digmaan dito sa pagkakaayon-ayon ng̃ mg̃a tuntunin, at dì malayó. anyang, may isang malaking pagkakasunduan dito; sapagka't ang pinakapang̃ulo rito sa Maynilà ay pinakapunong-hukbo ng̃ Sultan sa Borneo. Anya'y may mg̃a kasulatan noong siglo XII na nagpapatotoo nito.

asawa, kungdi magbayad ng̃ isang gayong halaga na paratang ng̃ mg̃a datò. Ang paratang na ito ay mulâ sa isang putol na gintô hangang tatlo ayon sa paratang ng̃ balang̃ay, bukod pa ang isang paanyaya sa boong balang̃ay na aalisan. Kung ito'y hindi ganapin ay maaaring digmain ng̃ balang̃ay na aalisan ang balang̃ay na lilipatan, malibang pagkasunduan na ang mg̃a anák ng̃ mag-asawa ay hahatiin sa kanikanyang balang̃ay.

Katungkulan ng̃ mg̃a kampon sa isang balang̃ay.

Ang sino mang kampon ay hindi bumabayad ng̃ buis, ng̃uni't napatutulong ng̃ pangulo sa kanyang mg̃a kailang̃an, gaya sa pagtatayô ng̃ kanyang bahay ó sa kanyang pag-aani, sa pagbungkal ng̃ kanyang bukid, sa paggaod sa kanyang sasakyan at ibp.; ng̃uni't ayon sa salaysay ni Morga ay ibinubuis ng̃ mg̃a kampon ang kanilang naaani sa kanikanilang bukiran.

Sa Nakamatay.

Ang nakamatay ng̃ isang alipin at humingi ng̃ tawad ay hindi pinarurusahan ng̃ lubhang mabigat, kungdi pinapagbabayad lamang sa pang̃inoon ng̃ halagá ng̃ aliping napatay saka hinahatulan ng̃ hukom ng̃ iba pang parusang kanyang magalingin.

Ang nakamatay ng̃ isang timaua ay kamatayan rin ang parusang inilalapat; ng̃uni't kung humingi ng̃ tawad ay iniuurong ang gayong parusa at ipinaaalipin na lamang sa namatayan. Di umano'y kung sakaling salapi ang naging kahatulan ay kalahatí lamang ang ibinibigay sa namatayan at ang kalahatí ay sa hukom.

Datapua't ang nakamatay ng̃ pangulo ó maginoo ay pinapatay ng̃ walang patawad at ang mg̃a kaalam ay pawang inaalipin sampû ng̃ kanilang mg̃a anák.

Paghuli sa magnanakaw.

Upang hulihin ang mg̃a magnanakaw ay tinatawag ang mg̃a pinaghihinalaan, at mg̃a pinapagsasalansan sa isang dako ng̃ mg̃a balaba ng̃ dahon ó ng̃ mg̃a damit kaya, at kung pagkatapos nito'y

masumpungan sa salansan ang nawala ay hindi na pinag-uusig pa, nguni't kung hindi ay sinusubok sa alin man dito sa tatlong paraang sumusunod:

Una.—Dinádalá ang mga pinaghihinalaan sa isang dakong malalim ng ilog na bawa't isa'y may daláng pangpigil sa ilalim ng tubig upáng kung pasisirin ay makapanguyapit na matagal sa ilalim, at sa ganito, ang unang lumitaw ay siyang inaaring may sala. Di umano'y namamatay ang iba sa pagkalunod dahil sa takot na siyang ariing may sala.

Ikalawa.—Naglalagay ng isang bató sa isang sisidlang may kumukulong tubig, saka ipinadadampot sa mga pinagbibintangan at ang umayaw ay siyang nagbabayad ng nánakaw.

Ikatlo.—Pinapagtatangan ang mga pinagbibintangan ng tig-isang kandila na magkakasinlaki at magkakasinbigat, at kung sino ang unang mamatayan ay siyang inaaring nagnakaw.

Ang parusa namang inilalapat sa nagnakaw kung ang ninakaw ay hindi lumalagpas sa halagang apat na putol na ginto ay ipinasasauli ng hukom ang ninakaw saka pinapagdadagdag pa ng isang gayon. Kung higit sa apat na putol na ginto ay inaalipin. At kung isang kate na ginto ay nilalapatan ng parusang kamatayan ó kung dili ay inaalipin ang nagnakaw sampû' ng asawa't mga anák.

Di umano'y kaugalian din naman (marahil sa ibang balangay) na sa unang pagnanakaw ay pinapagbabayad lamang ng̃ isang gayon, sa ikalawa'y inaalipin at sa ikatlo ay pinapatay ó kung sakaling pinatatawad dito sa huling parusa ay kung inaalipin sampu ng̃ asawa't mg̃a anák.— Ng̃uni't ang anák na hiwalay sa bahay niya ay hindi idinadamay sa pagkaalipin, dahil sa isipang hindi kaalam sa pagnanakaw.

———

Pagsásamá

Kung ang dalawang tao ay magsamá ng̃ tiggayong halagá upang mang̃alakal, at ang may hawak ng̃ salapi ay maharang ng̃ kampon sa di kasundong balang̃ay ay katungkulan ng̃ kasamá na tubusin ang naharang; ng̃uni't kung ang pagkapahamak ay kasalanan ng̃ may hawak ng̃ salapi ay kailang̃ang isauli ang salaping naparual ó kung dili ay ng̃ mg̃a anák. At kung walang maibayad ay masasanlang pinakaalipin siya at ang kalahati ng̃ kanyang mg̃a anák sa kasamáng dapat pagbayaran.

Pagmamanahan

Sa pagmamanahan ay hindi kailangan ang testamento, kungdi sukat na ang pahimakas na bilin ng̃ namatay sa kanino mang kaharap; sapagka't ang bilin ng̃ magulang ay lubhang mahalagá, dahil sa kapanampalatayan na ang mg̃a kalulua ng̃ kanilang nang̃asirang magulang at kanunuan ay kasama rin nila sa sandaigdigang ito at siyang sa kanila'y nagpapaginhawa ó nagbibigay-hirap ayon sa asal nila (basahin ang paglilibing) ano pa't sa ganito'y hindi inuugali ang pagdadaya at pagsisinung̃aling.

Sa katungkúlan.—Ang mg̃a anak lamang sa tunay na asawa ang nakapagmamana ng̃ katungkulan ng̃ magulang, ano pa't kung pang̃ulo sa isang balang̃ay ang magulang at mamatay ay ang pang̃anay sa mg̃a lalaki ang humahalili at kung patay na ay ang pang̃alawa; ng̃uni't kung walang anak na lalaki ay mg̃a anák na babae ang humahalili ng̃ papagayon din, at kung sakaling walang anak ay kamag-anak na pinakamalapit ang nagmamana, na ani Rizal, ay siya ring kautusang pinanununtunan ng̃ mg̃a anak-hari sa España, Inglaterra, Austria at ibp.

Sa mg̃a tunay na anák ng̃ may-asawa.—Ang tunay na magkakapatid sa ama't ina ay nagsisipagmana ng̃ magkakasindami, malibang ibigin ng̃

amá ó ng̃ iná na palamangan ang sino man sa kanilang anak ng̃ dalawa ó tatlong putol na ginto ó ng̃ isang hiyás kaya. Kung ang isa sa mg̃a anák ay nag-asawa sa isang uring maginoo at dahil sa kalakhan ng̃ kanyang bigay-kayang ipinagkaloob ay makahigit sa mana kay sa kanyang mg̃a kapatid ay hindi ibinibilang ang kahigitang yaon; datapua't ang ano mang bagay na ibinigay ng̃ magulang sa kanino mang anák maging sa pang̃ang̃ailangan ó hindi ay ibinibilang sa pagmamanahan.

Kung sa pagmamanahang ito ay may isang aliping nauukol sa lahat ng̃ magmamana ay binabahagi ang panahon ng̃ paglilingkod nito sa bawa't isa sa kanyang papang̃inoonin ayon sa pagkakasunduan nila. Kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin, kungdi kakalahati ó ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay pagbabayaran ng̃ mg̃a pang̃inoon ang paglilingkod niya sa panahon ng̃ kanyang kalayaan ayon sa kanyang pagkaalipin.

Mg̃a anák sa una't huling asawa.—Kung ang sino man ay nakapag-asawang makalawa at kapua pinagkaroonan ng̃ anák ay nagmamana ang isa't isa sa mg̃a anák ng̃ ayon sa mana't bigay, kaya na ukol sa kanikanyang ina, at ang pag-aari ng̃ amá ay binabahagi sa lahat na walang palamang sa kanino man.

Mg̃a anák sa tunay na asawa at *mg̃a anák*

sa alipin.—Kung ang sino mang lalaki ay nagkaanak sa tunay na asawa at nagkáanák pa sa alipin ay hindi nagmamana ang sa alipin; ñguni't ang aliping naanakan ay pinapagiging-laya at ang anák ay pinagkakalooban nğ miski ano, na kung maginoo halimbawa ang lalaki, ay isang putol na ginto ó isang alipin kaya,

Mğa anák sa asawa at mğa anák sa babaeng kinakasama lamang.—Kung ang isang lalaki ay nagkaanak sa asawa at gayon din sa isang babaeng laya na hindi asawa ay hindi nagmamana nğ magkakasingdami ang mğa anák, kungdi ang dalawang ikatlong bahagi nğ tinatangkilik nğ amá ay iniuukol sa mğa anák sa tunay na asawa at ang ikatlong bahagi ay sa mğa anák sa babaeng laya na kinakasama lamang at di tunay na asawa.

Mğa anák sa di asawa.—Kung ang sino man ay walang anák sa tunay na asawa, kungdi sa babaeng kinasama lamang ay nangagmamanang lahat ang mğa anák at kung sakaling may anák sa alipin ay pinagkakalooban lamang nğ ayon sa nabangit sa dakong una.

Kung walang kaanák-anák liban sa alipin lamang ay walang nagmamana, kungdi ang magulang ó nuno ó mğa kapatid ó mğa kamaganak na malapit nğ namatay at ang ipinagkakaloob lamang sa mğa anák sa alipin ay ang gaya rin nğ nábangit na.

Mğa anák sa kaağulo.—Ang mğa anák sa ka-

aagulo ay hindi nagmamamana ng̃ ano man at inaari pang masamang uri, (1)

Sa Inaring Anak.—ang pag-aring anak sa iba ay totoong kaugalian at sa pagmamanahan ay nagmamana ng̃ ibayong halaga ayon sa ibinigay ng̃ ama ng̃ siya'y ipaaring anak: ano pa't kung ipinagbigay siya ng̃ isang putol na ginto ay magmamana siya ng̃ dalawang putol sa pagmamanahan.

Sa Bigay--kaya.

Ang nanunungkol ng̃ bigay-kaya ay ang lalaki at ito'y ayon sa kasunduan. Ang kasunduang ito ay karaniwang pinagkakayarian ng̃ mg̃a magulang mula sa pagkabata ng̃ mg̃a anak, at kung gayon ay katungkulan ng̃ ng̃a magulang ng̃ lalaki na ipagpauna ang kalahati ng̃ bigay-kaya na pinang̃ang̃anlang *kalabgayan* at pagdating ng̃ araw ng̃ pag-aasawa ay saka ibinibigay ang kalahating kabuoan na pinang̃ang̃anlan *bigay ó dahik*.

---

(1) Ang ganitong asal sa sarisarig anak, ani Rizal, na ang mg̃a anak sa tunay na asawa ay nagsisipagmana ng̃ magkakasindami; ang mg̃a anak sa babaeng kinasama ay nagmamana ng̃ isang gayon; ang mg̃a anak sa alipin ay hindí pinamamanahan ng̃ ano man, ng̃uni't pinapagiging laya sampu ng̃ kanilang Ina; at ang anak sa kaagulo ay inaaring masamang uri ay nagpapakilala ng̃ taos na katalinuan at bait ng̃ mg̃a dating Tagarito.

Ang bigay-kaya ay napapa sa magulang ng̃ babae. At ang babae sa kanilang pagkadalaga ay walang ano mang tinatangkilik at kahi ma't kumikita ay sa magulang din.

Ang kasunduang mulâ sa pagkabata at may páunang *kalabgayan* ay kinasasanghian kung minsan ng̃ ligalig, dahil sa kung lumaki ang mg̃a batà at umayaw ang sino man sa kanila ay inuusap ang magulang ng̃ umayaw dahil sa sapantahang siyang nag-udyok. Ng̃uni't kung patay na ang magulang ng̃ sino man ay nagsasaulian na lamang at hindî na nag-uusapin.

Kung ang sino man ay magsabi na ibig niyang mag-asawa kay gayon at sa kaarawan ay umayaw ay pinarurusahan ng̃ mahigpit at kung mayaman ay sinasamsaman ng̃ malaking bahagi ng̃ yaman.

Sa Pakikiagulo

Ang salang makiagulo, palibhasa't sigalot sa sambahayan ay karaniwang sa matatanda isinasakdal, at ang karaniwang parusa na inihahatol naman ng̃ matandá ay pagbayarin ang nakiagulong lalaki ng̃ isang gayong halaga (1) sa asawa ng̃ babae na

(1) Ang dating ugaling ito ng̃ mg̃a Tagarito, ani Rizal, ay inuugali ng̃ayon ng̃ maraming lupain sa Europa, at anya'y wari lalong mabuti't matuid kay sa awayin ang umagulo na ang kadalasang nangyayari 'ay siya pang nalalagay na katua.

pinakapantakip sa nasirang dangal. At sa minsang nabayaran ay nagsasama uling tiwasay ang mag-asawa at nililimot na ang bagay na yaon, at pati anak ay hindi inaaring anak sa pakikiagulò.

Datapua't ang asawa ng̃ isang pang̃ulo na magkasala ng̃ pakikiagulo ay nilalapatan ng̃ parusang kamatayan, at ang lalaking umagulo ay pinapatay kung mahuli ó kung nakataanan ay pinapagbabayad ng̃ isang gayong halaga.

Sa Paghihiwalay ng̃ mag-asawa.

Sa mg̃a ganitong sigalot ay matatanda ang humahatol na kasama ng̃ mg̃a kamag-anakan (1) ng̃ magasawang naghihiwalay.

Kung ang mag-asawa ay naghihiwalay ay hinahati ang kanilang kinita sa kanilang pagsasama, ng̃uni't ang dating pag-aari bago nagsama ay hindi hinahati, kungdi dinadala ng̃ isa't isa ang kanyang dati.

---

(1) Ani Rizal ay makapupong magaling kay sa kautusan ng̃ayon ng̃ mg̃a Frances at mg̃a Ingles, sapagka't anya'y wala nang iba pang magaling na humatol sa mg̃a sigalot ng̃ sambahayan na gaya ng̃ matatanda't mg̃a kamag-anakan nila na lubos na nakatatalos ng̃ kanilang pamumuhay.

Kung ang babae ang humihiwalay sa asawa upang mag-asawa sa iba ay kailangang isauli ang bigay-kaya at dagdagan ng isang gayon, na ang magsasauli nang nabangit na bigay-kaya ay ang magiging bagong asawa. Nguni't kung humihiwalay lamang at hindi upang mag-asawa sa iba ay ang bigay-kaya lamang ang isinasauli.

Kung ang lalaki ang humiwalay, maging sa pag-aasawa sa iba ó hindi man at hindi kalooban ng babae ay walang matuid ang lalaki na bumawi ng bigay-kayang ibinigay niya ayon sa salaysay ni P. Colin; nguni't ani P. Placencia ay isinasauli ang kalahati ng bigay-kaya.

Kung ang mag-asawang naghihiwalay ay may anak ay napapa sa anák ang bigay-kaya at ang nag-iingat nito ay ang mga nuno kung buhay pa ó kung dili ay isang taong mapagkakatiwalaan. Nguni't ani P. Aduarte ayon sa salaysay ni Rizal ay hindi na naghihiwalay ang magasawa kung may anak dahil sa paglingap sa anák.

———

Iba't ibang kapaslangan.

Ang sumira ng puri ng isang anák na dalaga ó asawa ng isang maginoo ay nilalapatan ng parusang kamatayan.

Ang mahuling mangaway ó mangkulang ay kamatayan din ang parusan inilalapat. Nğuni't kung humingi nğ tawad ay pagkaalipin na lamang at kung may salapi ay maaaring magbayad nğ isang gayon at huag maalipin, at kung gayon ay ibinibigay ang kalahati nğ salapi sa ginawan nğ masama at kalahati ay sa mga hukom.

Ang panunungayaw ay inaaring malaking sala lalonglalo na kung sa mayaman, sa matanda ó sa babae, at pinarurusahan nğ isang gayong halaga ó kung dili ay pagkaalipin. At kung ang tinungayaw ay pangulo ó maginoo ay kamatayan ang parusang inilalapat, malibang patawarin na kung gayon ay pagkaalipin na lamang.

Ang tumingin nğ walang galang sa pangulo at ibp. na gaya nito ay nilalapatan ng parusang pagkaalipin sa tanang buhay, nğuni't di umano'y bihirang mangyari ito, dahil sa pinakakaingatang malabis nğ mğa kampon.

Kung sa gabi ay pumasok ang sino man sa bahay nğ isang pangulo ó maginoo nğ walang kapahintulutan ay nilalapatan nğ parusang kamatayan, at karaniwa'y pinahihirapan muna, dahil sa baka sakaling ginagamit na tik-tik nğ ibang pangulo; at kung sakaling matunayan na sugong tik-tik ay nilalapatan nğ parusang pagkaalipin at sa nagsugo ay kamatayan, malibang magbayad nğ isang gayong timbang na ginto.

Ang di lubhang malaking pagkakaalitan ó pagmumungkahian sa isang nayon ay matatanda na lamang ang pinagsasakdalan ng̃ nagkaalit at siyang humahatol ayon sa patotoo ng̃ mg̃a saksi at alinsunod sa minanang kaugalian sa kanilang mg̃a kanunuan (1). ang hatol naman ng̃ matatandang ito ay lubhang pinakagagalang at ginaganap nila.

Pag---uutang̃an.

Ang karaniwang palakad sa pag-uutang̃an ay patubuan. kung ang ay may utang ay may tinatankilik na sasanlain ay inilalagak na sanla sa pinagkakautang̃an ang kaláhati sampu ng̃ pakinabang noon hangang hindi nakababayad ng̃ utang. Kung walang ano mang tinatangkilik at sa katampatang panahon ay di makabayad ay nagiging alipin, at karaniwa'y sa tanang buhay dahil sa lakad ng̃ tubo.

(1) Ito'y minagaling ni Rizal, dahil anya, tao rin sa kanikanyang umpok ang humahatol at sapagka't halal kapua ng̃ nagkakasira ay sapat makabatid ng̃ usap. ng̃ ugali at lubhang mabuti kay sa hukom (ng̃ayon) na humahatol ng̃ usap na di niya talos, at sa mg̃a taong ang kilos, pang̃ung̃ugali at wika ay gayon din. Dito ng̃a, ani Rizal, ay napagkikilala ang pagkaurong natin sa pagkakaroon natin ng̃ayon ng̃ lubhang maraming kautusan at pasiyang kung ano-ano, hangang sa kung minsan ay kailang̃ang magsakdal sa kataastaasang hukuman kung sakaling di ñasiyahan sa hatol ng̃ hukon, at ang mg̃a usapin ay nagluluat ng̃ di ano lamang na inaabot tuloy ng̃ mga anak, apo at pinagkakailang̃anang paggugulan ng̃ lubhang maraming salapi ng̃ naapi upang magtaglay ng̃ kaukulang hatol.

Pagbabayad nḡ Paratang.

Ang karaniwang kahatulan sa mga usapin ay pagbayarin. Ang pagbabayad ay ganito; na ang kalahati ng bukid at nḡ tanang tinatangkilik ay napapa sa panḡinoon, na tuloy paglilingkuran niya samantalang siya at ang kanyang mḡa anak ay pakain at padamit. Kung sakaling hindi makabayad sa kaukulang panahon ay nanḡagiging alipin: at di umano'y kung sakaling makabayad man ang amá ay sinisingil nḡ panginoon pati nḡ ipinakain at ipinadamit sa mḡa anák, at kung walang maibayad ay nagiging alipin ang mḡa anák.

Kung ang nagkausaping nahatulang magbayad ay walang ibayad at ipagbayad nḡ isang kaibigan ay sa kaibigan nagbayad maglilingkod, datapua't hindi parang aliping sagigilir, kungdi parang aliping namamahay. Nḡuni't kung hindi maglingkod ng ganito ay ipalalagay sa kanyang patubuan.

Pagcaalipin.

Ang sino mang mabihag sa balanḡay na kaalit ay inaalipin.

Ang may utang na walang ikabayad ay inaalipin at di umano'y sa mḡa ganitong bagay ay

anák ang karaniwang napapasanla na tumutubos sa magulang.

Inaalipin din ang lumabag sa isang pangulo ó maginoo na gaya halimbawa ng̃ magdaan sa silong ó bukiran nila, ó makasira ng̃ ano mang pag-aari nila, ó makatapon kaya ng̃ ano mang dumi kung nagdaraan sila ó magkasala ng̃ ano man sa mg̃a kabahay ng̃ pang̃ulo, at iba pa.

Ang mg̃a anak ng̃ talagang alipin na ay alipin din.

Ang mg̃a anák ng̃ amáng laya at ng̃ inang alipin ay nagiging alipin ang ikalawa, ikapat, ikaanim at ibp, at kung may labis na isa ay magiging gaya ng̃ sa bugtong na anák.

Mg̃a di lubos na alipin.

Ang bugtong na anák ng̃ isang magulang na alipin at isa'y laya ay kalahatí lamang ang pagkaalipin. Ang ganitong alipin ay naglilingkod ng̃ salisihang buan sa makatuid baga'y isang buang ipinaglilingkod ang bahagi niyang laya. (1)

(1) Dito, ani Rizal, ay napagkikilala na ginaganap ang lubos na kaugaliang matuid sa mg̃a pang̃anoring malayo—pilipino, dahil sa isina sa isa't isa ang kaukulang matuid.

Katungkulang ng̃ alipin.

Ang aliping namamahay ay nakapagbabahay ng̃ sarili, ng̃uni't kailang̃ang maglingkod sa kanyang pang̃inoon sa panahon ng̃ paghahasik at pag-aani sa bukiran, gumaod sa sasakyan kung may paroroonan, tumulong sa pagtatayo ng̃ bahay at maglingkod sa bahay niya kung may panauhin.

Ang aliping sagigilir ay hindi nakabubukod ng̃ bahay at may katungkulang gumawa ng̃ ano mang ipagawa sa kanya ng̃ pang̃inoon sa tanáng buhay niya.

Ang kakalahati ang pagkaalipin ay naglilingkod ng̃ salisihang buan. At sa buang ikinalalaya ay maaaring ipaghanap niya ng̃ sa ganang kanyang sarili ó kung sa pang̃inon din niya ay may matuid na maipakabig sa kanyang utang ang dapat niyang kitain sa panahon ng̃ kanyang kalayaan na ipinaglilingkod niya. At ang halaga ay isinasan-ayon naman sa kanyang pagkaalipin kung namamahay ó kung sagigilir.

Ang tatlong ikapat na bahagi ang pagkaalipin ay tatlong araw na naglilingkod sa pang̃inoon at isa'y sa kanyang sarili. Ang asawa nito ay naglilingkod din sa kanyang pang̃inoon ng̃ kapara niya.

Ang ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay naglilingkod na isang araw sa panĝinoon at tatlo'y sa kanyang sarili.

Ang aliping námana nĝ dalawa, tatlo ó limang magkakapatid ay naglilingkod sa bawa't isa sa kanila nĝ ayon sa panahong pinagkasunduan nila na ipaglilingkod sa bawa't isa sa kanila. At kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin ay pagbabayaran ang kanyang paglilingkod sa panahon nĝ kanyang kalayaan at ayon sa kanyang pagkaalipin.

Pagcalayà nĝ alipin.

Ang mĝa aliping *sagigilir* at *namamahay* ay nakaaalis sa pagkaalipin kung nagbabayad sa panĝinoon nĝ katampatang halagá.

Ang halaga nĝ salaping dapat ibayad nĝ *aliping sagigilir* upáng maging *aliping namamahay* ay limang putol na ginto ó higit pa, at saká ang kalahati nĝ boong hiyas at pag-aaring tinatangkilik, at kung sakaling may lumabis na isang paliyok ó banĝa sa paghahati ay binabasag, at kung kumot ay hinahapak sa gitna; at upáng lubos na mawala sa pagkaalipin at maging *timawà* ó *maharlika* ay kailanĝang magbayad nĝ sampung putol na ginto ó higit pa.

Ang paraan ng̃ pagbabayad ay nag-aanyaya ng̃ mg̃a tao ang alipin at sa harap ng̃ pang̃inoon at ng̃ mg̃a kaibigan ay ginagawa ang pagbabayaran at iba pang kailang̃an.

Di umano'y karaniwan ding ugali ng̃ mg̃a Tagalog na sa oras ng̃ kamatayan ay pinapagiging laya ng̃ pang̃inoon ang mg̃a anák ng̃ mg̃a alipin na ipinang̃anganak sa kanyang bahay.

At gayon din na kung ang sino mang laya ay magkaanak sa kanyang aliping babae ay pinapagiging laya ang anák sampu ng̃ alipin, na dili iba't siyang inugali ni Abraham kay Agar at kay Ismael.

Ikapitong Pangkat.

Wikà

Dito sa Pilipinas na gaya rin sa lahat ng̃ lupain ay may maraming wika, palibhasa't "ang bilang ng̃ pagkakapangkatpangkat ng̃ wika sa isang lupain" anang isang manunulat, "ay naaayon sa pagkakahagdanghagdan ng̃ katalinuan ng̃ bayánbayán." Ng̃uni't halos lahat ng̃ wika rito, maliban sa wikang *ita* ay kagyat na wikang *malayo*, at ayon sa sapantaha ng̃ halos lahat ng̃ mananalaysay ay pawang suplíng ang lahat na ito sa isang matandang wika.

Ito'y lubos na mapaniniwalaan at may mg̃a aklat at pangyayaring nagpapatotoo nito. Halimbawa sa aklat ni Padre Concepcion ay may nasasaysay, na "noong unang pumarito ang mg̃a kastila ay nagsipagsama ng̃ isang tagapagpaaninaw (ó interprete) na malayo at nákaunawaan ng̃ mg̃a tagarito." Ayon kay Padre Colin naman ay "may isang taga Kapangpang̃an na nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng̃ kanyang sariling wika at siya'y nakisagot na parang siya'y ipinang̃anak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng̃ isang matanda na "kayo'y mg̃a

inapó ng̃ mg̃a nagsialis dito noong unang dako na nang̃amayan sa ibang lupain at di na namin nang̃abalitaan» (basahin ang Pinangalingan ng̃ Lahing Pilipino). At ako noong taong 1902 na naglalakbay na patungo sa Melbourne ay nakipag-usap akong maminsanminsan sa mg̃a grumeteng malayo sa bapor at madalas na kami ay nagkakaunawaan sa kanilang wikang malayo at sa aking wikang tagalog na gaya rin ng̃ pagkakaunawaan ng̃ mg̃a portugés, kastila't italiano sa kanikanyang wika.

Datapua't sa mg̃a wikang pilipino ay ang tagalog at bisaya ang mg̃a pinakamalaganap. Ang dalawang ito ay masasabing magkapatid na wika sapagka't ang karamihan ng̃ salita ay magkapara at ang kaibahan ng̃ ibang mg̃a salita ay nasa dulo lamang, na pagka in sa tagalog ay *un* sa bisaya, gaya ng̃ *sulatin* ay *sulatun, kanin* ay *kanun, patayin* ay *patayun*. At sa dalawa pang ito ay ang wikang tagalog ang siyang lubhang kilala na ani Baron Willam von Humbold ay "siyang pinakamayaman at pinakadalisay sa lahat ng̃ wikang *malayo polinesia*", at ani P. Chirino naman ay "ang luhang nakalugod at nakahalina sa akin ay ang wikang tagalog. At siya ko ng̃ang sabi sa unang arzobispo at sa ibang matalinong tao na nálalaman sa wikang tagalog ang mg̃a kainaman ng̃ apat na pinakapang̃ulong wika dito sa sandaigdigan na dili iba't ang hebreo, griego, latin at kastila: sa hebreo

ay ang mğa kababalaghan at mğa malalalim na kahulugan; sa griego ay ang mğa artikulo at ang dali ng̃ pagbangit ng̃ ano mang ng̃alan, sa latin ay ang kayabunga't karikitan; at sa kastila ay ang pagkamagalang, pagkamapagpitagan at pagkamapagbigay—loob." Siyang totoó sapagka't ang wikang tagalog ay isang wikang naipagbabadya ng̃ tanang soloobin at damdaming sumasapuso't isip ng̃ tao. Nariyan ang ating mğa awit, dalit, salawikain; ang ating mğa padalahan, novena't dasalan; ang ating komedia, dupluhan, panawagan at bugtung̃an; ang ating kundiman at kumintang; ang ating mğa palabas-dulaan, mğa aklat, manğa pahayagan at iba't iba pang nagtatanghal ng̃ kayamanan ng̃ ting̃ig ng̃ wikang tagalog. Gayon din ang pagtula na sa wikang tagalog ay katutubo at lubhang mayamang gaya ng̃ wikang árabe, at malinaw nating namamalas sa mğa awit, salawikain at babasahin ang gawi't sadyang pananalitang tagalog na patula. Sa tulang tagalog nğa ay mapuno puno ng̃ayon ng̃ mğa korrido ó awit ang ating mğa tindahan ng̃ aklat. At sa tulang tagalog ay sumilang ang mğa bantog na sina Francisco Baltazar G, Pilapil, at ibp.

Datapua't ang wikang tagalog, baga man mayaman at sagana sa ting̃ig ay haluan din na gaya ng̃ inglés at iba't ibang wika, palibhasa't galing sa kamalayahan, saka nakapamayanan ng̃ mğa tagá iba't ibang lupa: ano pa nğa't sa wikang tagalog

(sampú sa ibang manga wika rito) ay may nahahalaw na manga salitang árabe, gaya ng *utak*, *alak*, *paningkayad*, *lahi*, *taksil*, *libo*, *lasap*, *sipat*, *sulat*, *luhod*, *salamat*, *salawal*, *hukom*, *hiya*, *asawa* at ibp; may manga salita ring sanscrito, gaya ng *kastuli*, *halaga*, *kalapati*, *kuta*, *pana*, *sinta*, *kasubha*, *tinga*, *tumbaga*, *laksa*, *yuta* at ani Dr. Pardo de Tavera ay lahat ng salitang may kahulugang katalinuan, kabaitan, damdamin, pamahiin, pangalan ng mga dios, ng mga tala, ng bilang na may kataasan, ng mga halaman, ng digma sampu ng mga bagaybagay at hanga nito at katapustapusan ay ang mga pangalan ng mga titik ng kamahala't pagkamaginoo, ang panglan ng ibang mga hayop, ng mga kasangkapang pangawa at ang pangalan ng mga salapi. Ano pa nga't ayon dito'y ating mapagbubulay na doon pa sa Malaya ay hiniram na ng mga tagarito sa mga taga India ang mga salitang iyan at marahil ay noong panahong ang kapangyarihan ng India ay lumalaganap sa kamalayahan na siyang pinagbuhatan ng mga tagarito.

Bukod sa mga salitang hiram sa árabe at sa sanscrito ay may hiram rin sa mga insik, gaya ng *susi*, *impo*, *chaa*, *pisaw*, *tinsem*, *sotanhon*, *mike*, *misua*, *pansit*, *bulang-lang*, *bihon*, *mangkok*, *suliaw*, at ibang mga salitang kalakal-insik.

Gayon din ang kastila, na sapagka't namuno ritong malaong panahon ay nakapaghalo rin ng

mğa salitang tungkol sa pananampalataya, sa karunungan, sa kasangkapan at sa pagkain at ibapa. gaya ng *Dios, Espiritu, Santo, Virgen, manzanas, sapatos, kabayo, kumpisal, baso, misa, piso, tabako, parè, cura, pamalo, biguela, karwahe, tranvia, mantika,* at iba pa.

Sa mga lupaing *malaya* ay di natin masabing may hiram sapagka't ang mga tagarito ay malaya rin, at ito'y malinaw nating natutunayan sa pagkakahawig ng mga salita sa mğa salita ng lahat ng wikang malaya, (1) gaya ng mğa wika sa Java, Sasak, Makassar, Bugis, Bouton, Salayer, Tomere, Tomohon, Langowan, Ratahian, Belang, Tamawanko, Kema, Bantek, Menado, Bolang-Itam, Sanguir, Salibabo, Sula, Kaheli, Wayapo, Massaratty, Amblaw, Ternate, Tidore, Kaioa, Batchian, Gani, Sahoe, Galela, Liang, Morella, Batu-merah, Lariki, Saparua, Awaiya, Kamarian, Teluti, Ahtiago, Gah, Wahai, Goram, Matabello, Teor, Ke, Aru, Mysol, Dorey, Teto, Baikeno, Brissi, Sabu, Rotty Allor, Solor, Bajaw, at iba pa.

(1) Basahin ang kay Alfred Rsusell Wallace na "The Malay Archipielago"

Ikawalong Pangkat.

Pagbasa't Pagsulat.

Tungkol dito sa pagbasa't pagsulat, ayon sa mĝa mananalaysay, ay pawang marunong bumasa't sumulat ang mĝa lalaki't babae rito.

Ang hitsura nĝ sulat ay sulat-maláyo at di umano'y hanĝo sa sulat nĝ mĝa taga Arabia.

Ang sa tagalog ay may labing apat na konsonante na gaya nĝ sa Árabe at nĝ wikang pahlabi nĝ mĝa Persa noong Edad media; ang sa Pangasinan, Ilokanó at Bisaya ay tiglalabing dalawa, at ang sa Kapangpanĝan ay lálabing isa; nĝuni't ang paraa't ayos ay magkakaisa, gaya nĝ makikita sa sumusunod:

Sa Tagalog.

Ang mĝa bokal ay tatatlo lamang na gaya rin nĝ sa árabe dahil sa ang *e* at *i* ay iisa at gayon din ang *o* at *u*.

ᜀ	ᜁ	ᜂ
a	e, i	o, u

Ang mḡa konsonante ay labing apat at kasama na nḡ bawa't isa ang bokal. Ang bokal namang kasama ay nakikilala ayon sa tudlít na gaya rin nḡ sa mḡa árabe. Pagca walang tudlit ay *a* ang tinig, hlb.

ba ka da ga nḡa ha

la ma na pa sa wa

ya ta

Pagca may tudlít sa itaas ay *e* ó *i* ang tiníg, hlb.

be ó bi ke ó ki de ó di

Pagca may tudlít sa ibaba ay *o* ó *u* ang tiníg, hlb.

bo ó bu ko ó ku do ó du

Kaya't cung ang isusulat ay bata ay, ba

; kung bató ay ; cung butó, ay
ta

; cung bati ay at iba pa.

Ang ayos ng lahat ay ganito rin.

Ang may tudlit sa itaas ay *e* ó *i* ang tiníg at ang may tudlit sa ibaba ay *o* ó *u* na gaya rin ng sa Tagalog.

Sa Bulakan at Tundó. Ang sa Bulacan at Tundó ay may caonting caibahan sa Tagalog at itong sumusunod:

Mga bokal:

a e ó i o ó u

Mga konsonante:

ba ka da ga ha la ma

na nga pa sa ta wa ya

Sa Kapangpangan.

Ito naman ang sa Kapangpangan.
Mga bokal.

a e ó i o ó u

Mga consonante.

ba	ka	da	ga	la	ma	na	nga	pa

sa	ta

Sa Pangasinan.

Ang sa mga taga Pangasinan ay ito naman
Mga bokal:

a	e ó i	o ó u

Mga konsonante:

ba	ka	da	ga	ha	la	ma	na

pa	sa	ta	wa

Ilokano.

Ang sumusunod naman ang sa Ilocano.
Mga bokal:

a	e ó i	o ó u

Mĝa konsonante:

ba ka da ga la ma na nĝ

pa sa ta ya

Sa Bisayà.

Ito naman ang sa Bisaya.
Mĝa bokal.

a e ó i o ó u

Mĝa konsonante.

ba ka da ga ha la ma

na pa sa ta ya

Ang ayos nĝa nĝ lahat ay parapara na ang may tudlít sa itaas ay *e ó i* ang tinig, at ang may tudlít sa ibaba ay *o ó u*

Ito ang ayos nĝ pagsulat nĝ mĝa tagarito at sa ganito'y nagcacaunawaan at agad nailalakip

nĝ bumabasa ang letrang kulang at di umano'y nilalakipan din nĝ mĝa tanda na gaya halimbawa nĝ || na aní Mass ay inaaring m, n, t at ibp,; ano pa't gaya rin nĝ wicang *pahlabi* ó *pehlebi* nĝ mĝa persa noon Edad media.

Ang paraan naman nĝ pagsulat nĝ tagarito ay minumulan sa itaas na paibaba at pinasisimulan ang hanay sa dacong kaliwa at niwawakasan sa dacong kanan, na kaiba sa mĝa insik at mĝa hapón na minumulan sa kanan at niwawakasan sa caliwa. (1).

Ang karaniwang sulatán ay kawayan ó mĝa dahon nĝ halaman na siya ring inugali nĝ mĝa taga ibang lupain nĝ di pa natutuclasan ang paggawa nĝ papel at ang panulat na ginagamit ay matulis na bakal ó patpat at di umano'y tinatawag na *sipol*. Ang mĝa susulatín naman ay ang canilang mĝa tula at awit na siya nilang gawî-ó kung dili ay ginagamit sa pagtatala nĝ bilang nĝ canilang mĝa hayop at mĝa kalakal at gayon din sa pagsulat nĝ liham.

———

(1) Tungkol dito sa ayos nĝ pagsulat nĝ mĝa tagarito ay pinagkaroonan nĝ iba't ibang isipan nĝ mĝa mananalaysay. Ani Marche ay pahalang, ani Jambaulo na nakikita mandin nĝ kasulatan dito na malaong panahon bago ipinanĝanak ang Panĝinoóng Jesu-Kristo ay gaya rin nĝ sabi ni Chirino na paibabang mula sa itaas, at ang sabi naman nina Colin at Esguerra ay patiwali sa nabangit, dahil sa anila'y paitaas na mula sa ibaba at ang pahalang ay inugali na lamang nĝ dumating ang mĝa taga España.

Ang paraang ito ng̃ pagsulat ng̃ mg̃a tagarito ay agad napawì ng̃ masacop na ng̃ mg̃a castila, at noong taong 1705, ani Padre Totanes, ay totoó ng̃ mahirap macasumpong ng̃ tagaritong nacasusulat ng̃ gayon; ng̃uni't ani Dr. Borrows ay gumagamit pa hangang ng̃ayon ang mg̃a Tagbanua sa Paragua ng̃ gayong pagsulat.

Icasiam na pangcat.

Asal at gawi

"Ang mga tagarito"; ani P. Chirino. "ay hindi gaya ng mga insic at hapón na mapagsikotsikot sa canilang pagbati, gayon man ay may sariling bait at asal. Lalong lalo na ang mga tagalog na sa salita at sa gawa ay mga magalang at mapagbigay loob. Nagsigaya sa atin (sa kanila na mga kastila) ng pagbati na nag-aalis ng putong na isang toalla ó diadema. Ugali rin na di tumatayo sa harap ng mga taong canilang iginagalang, kungdi nauupo sa lupa ng di lubhang sayad na nag-aalis ng takip sa ulo at ipinapatong ang putong sa kaliwang balikat saka nakikipagusap sa nakatataas sa kanila. Ang pag-galang na inuugali sa pagpasok ó sa pagcacasalubong ay ang magpakayukod at iunat ang isa ó dalawang kamay sa mukha: iduop sa mga pisngi, at saka maupo ó maghintay kayang tanungin ng ibig; inaaring masama ang magsalita, kung hindi tinatanong......"

Sayang at di nasiyasat ni P. Chirino ang dahil ng mga ganitong galaw, na marahil ay may catuturan. Sa India ay may isang bayan na cung magbatian ang mga tao ay tumitigil muna saca,

idinuduop ang camay sa tapat ng̃ pusò (na tahanan ng̃ damdamin), itinutuloy sa noo (na tahanan ng̃ isip) at itinitigil sa bibig (na tahanan ng̃ salita),—na ang ibig sabihin ay bago co salitain ang aking na sa *loob* ay akin munang *isipin* saca co bubukhin sa *bibig:* at di malayong ang gayong pag-galang ng̃ mg̃a tagarito ay may cahulugan ding gaya naman ng̃ sa mg̃a taga Indiang yaon.

Di ng̃a caila na sa asal nakikintal ang pagcatao ng̃ tanang kinapal,—at ang bayang pilipino,—cung bagá ma't di siyang pinacasacdal ay di naman siyang pinacahamac. Marahil ay walang gasinong carunung̃an datapua't paraparang may sacdal na damdamin,—mapagpatuloy sa walang matuluyan, mapagbiyaya sa mahirap, at ito'y namamalas natin mula sa cayamanyamanan hangang sa carukharukhaan. Sa caibigan ay idinadamay ang buhay at sa isang pakitang loob ay iginaganti ang yaman.

Sa mg̃a gawain ay gayon din, at ani Morga'y: "ang mg̃a tagarito ay may mabubuting licás sa anomang hipuin, maliliesi't matatalino, bagá man maiinitin."

At sa paghahanap buhay ay di rin maliligtaan nino man ang cay Morgang salaysay na anya'y: "Ang gawa't hanap buhay ng̃ mg̃a tagarito (na babae) ay manahi ng̃ sarisari; gumawa ng̃ saya, humabi ng̃ sinulid, at mag-ayos ng̃ bahay ng̃ canicanyang asawa't magulang, magbayó ng̃ palay

na bibigasin, at maghanda ng̃ bala na, mag-alaga ng̃ manoc at baboy at mang̃asiwa ng̃ bala na sa bahay, samantalang ang mg̃a lalaki naman, ay siyang sa pagbubukid, sa palaisdaan, sa pagdadagat at pang̃ang̃aso." Ano pa't dito sa licás ng̃ canilang pamumuhay ay malinaw na natatanghal ang matuid na gampaning isinatao ng̃ Maycapal, na ang magaang gawa ay sa babae sapagca't mahina at ang mabigat ay sa lalaki sapagca't malacas.

Sa acalá co, sa hangang dito ay sapat ng̃ makilala ang asal ng̃ tagarito sa canilang kilos at galaw, ng̃uni't hindi lamang ito. Sa wica man ay namamalas rin ang asal, palibhasa't siyang calulua ng̃ bayan: at sa *wicang tagalog* hangang ng̃ayo'y nababacas pa sa mg̃a batian ang tawag na *Ale*, mang ó mama (amain) Ginoó at iba pa na nagpapakilala ng̃ pagcamagalang; at gayon din ang tawag na *ka* gaya ng̃ *ka Maneng ka Biang* at iba pa na nagpapakilala ng̃ pagcacapatiran.

Sa catagang sabi ng̃a ay di asal gubat na gaya ng̃ sabi ng̃ ibang mananalaysay, cungdi isang ugaling mahal na tangkilikin ng̃ alin mang lupaing may inimpoc na bait.

Icasampung Pangcat.

Pagkakalakalan.

Ang pagkakalakalan dito na noon pang una'y laganap na bago natuklasan ito ng̃ mg̃a taga Europa ay isa sa mg̃a pinakamahalagang bahagi ng̃ kasaysayan ng̃ Pilipinas.

Kapagkaraka ng̃a, di umano, ay may mg̃a sadya ng̃ pamiliha't tiyangihan ang mg̃a bayan-bayan at balabalang̃ay, lalong lalo na rito sa Kalusonan at Kabisayaan, ang mg̃a karaniwang kalakal ay bigás, palay, isda, kayo, almas, mg̃a bung̃a ng̃ kahoy, hiyas at iba't iba pang mg̃a kakainin kasangkapan at mg̃a kagamitan sa lupaing ito.

Ng̃uni't bukod sa mg̃a pagkakalakalang ito ng̃ mg̃a tagarito ay may pakikipagkalakalan rin sa mg̃a kalapit lupain, lalong lalo na sa mg̃a taga Malaya na nagsisidayo rito: kaya't ng̃ dumating rito sina Legaspi ay may isang sasakyan ng̃ mg̃a morong malayo na totoo nilang nakalaban sa pulo ng̃ Bohol, at anáng mg̃a nabihag (na mg̃a morong malayo) ay pang̃ang̃alakal ang kanilang ipinarito. At sa Cebu man ay may nakatagpo rin ang mg̃a kastila na sasakyang mula sa Siam na doo'y nakikipagkalakalan.

Sa China at Hapón ay di mapag-aalinlangan na ang mga tagarito ay may pakikipagkalakalan kapagkaraka dahil sa mga kasangkapang insik na dito'y nangasumpungan noong una, saka maraming katunayan na sa atin ay nagpapatotoo, gaya ng sulat ni Legaspi kay Felipe II sa España, na anya'y: "Sa dako pa roon niring aming kinatitigilan ay may malalaking pulò na pinangangan̄anlang Luzón, at Vindoro; na pinaparoonan taon-taon ng̃ mg̃a insic at mg̃a hapón, upáng mangalakal. Ang kanilang dala'y seda, lana, porselana, pabango, tansô, lata, mg̃a káyong babarahin na may culay at iba pa. Sa pagbalic ay nagsisipag-uwi sila ng̃ gintô, at pagkit. Ang mg̃a tao sa dalawang pulong ito ay mg̃a moro at pagcabili ng̃ mg̃a calacal ng̃ mg̃a insic at mg̃a hapón ay kinacalacal naman sa iba't ibang pulò.

"Gayon din ang isang aklat ng̃ mg̃a insic tungcol sa pagcacalacalan na sinulat ni Chau-lucua ó Chau Ju-cua na sa pagbangit ng̃ tungcol sa mg̃a lupaing ito ay sinaysay na:

"Pagca ang mg̃a sasacyan ng̃ mangangalacal (na insic) ay dumarating sa doong̃ang ito (dito sa Pilipinas) ay dumodoong sa isang dacong lual . . . . na inaaring tiangihan, at doon nangangalacal ng̃ mg̃a calacal ng̃ lupain. Pagcadoong ng̃ sasacyan ay inaalayan ng̃ capitan ang mg̃a mandarin ng̃ mg̃a puting payong. Ito naman ay ginaganti ng̃ mg̃a mangangalacal upang

sila'y pagpakitaan ng̃ mabuting-loob ng̃ ginoong ito Ang mg̃a calacal ng̃ lupaing ay pagkit na dilaw, sinulid, perlas, susô, (ó sigay marahil). mg̃a bung̃a ng̃ cahoy at cáyong yuta (na marahil ay sinamay ó huse ó pinya). ang calacal ng̃ mg̃a insic ay porcelana, ginto, tinga mg̃a basong sarisaring culay, cawaling bacal at mg̃a carayom."

Ang paraan namam di umano, ng̃ pang̃ang̃alacal ng̃ mg̃a insic dito, anáng ibang mg̃a mananalaysay ay tinatambol ang canilang *gongs* pagdating upáng malaman ng̃ mg̃a tagarito na may sasacyan ng̃ calacal na dumating at agad naman sumasalubong ang mg̃a tagarito na sumasacay sa canilang mg̃a munting bangca.

Bucod sa nang̃abangit na lupaing ay nang̃alacal rin dito marahil ang mg̃a taga iba't ibang lupain sa Asia, sapagca't noong siglong ica labing pito, ani P. Delgado, ay nakikipagcalacalan rito ang mg̃a tagá Malabar, taga Koromandel, taga Bengala, taga Kambodhe, at marami pa.

Balican co uli ang mg̃a calacal ay di dapat ligtaan ang calacal na alipin na di umano'y dito napagkikilala ang yaman ng̃ mg̃a tagarito na gaya rin marahil noong panahon nina Abraham, na ang may pinacamaraming alipin ay siyang pinacamayaman. Ang pinacamalaking pamilihan sa calacal na ito ayon sa mg̃a casaysayan ay sa Butuan, (Mindanaw,) na doon nagdadalá ang mg̃a

tagá Borneo, at taga iba't ibang lupaing calapit upang magbilí, hangang sa nagcamurang totoo, na noong 1573 ay ipinagbili rito sa Maynila, ng̃ anim na piso't cahati lamang ang isá. At maraming sasacyan dito sa Luzón, anáng isang mananalaysay, ay dumadayo sa Butuan, upáng mamili, sapagca't bucod ng̃a sa mg̃a bihag ng̃ mg̃a moro roon na ipinagbibili ay nagbibili rin, di umano, pati mg̃a insic at hapón ng̃ mg̃a galing namán sa canicanilang lupain.

Gayon din ang calacal na sigay na isa sa mg̃a calacal na dinadayo rito ng̃ mg̃a taga Siam, taga Kambodhe at mg̃a taga iba pang lupain dahil sa siyang pinacasalapi sa canicanilang lupain.

Bagay naman sa mg̃a mahalagang bató rito na ang iba'y kinacalacal ng̃ mg̃a tagarito ay di co na bangitin dahil sa nang̃ang̃ailang̃an ng̃ totoong mahabang salaysay sa cayamanan ng̃ lupaing ito sa mg̃a mahalagang bató.

Tungcol sa pagbabayaran ay hindi gumagamit ng̃ salapi, cung di gintong durog ang itinitimbang na totoong macapal sa lupaing ito anang mg̃a mananalaysay. Ang pang̃alan ng̃ mg̃a panimbang, ani Dr. Pardo de Tavera, ay pang̃alang insic gaya ng̃ *tael* ó *tae* na nababahagi ng̃ dalawang *tinga* at isang *tinga* ay may isang *sapaha* at isang *sapaha* ay pitong *sema* at ang caliitliitan, di umano, ay ang *sangasahe*; ng̃uni't sa pagtimbang ng̃ mg̃a calacal ay gumagamit ng̃ *pikul.*

At sa pagsucat ay dangcal, sico at dipa ang inuugali. Sinasapantaha rin ni Dr. P. de Tavera na dito'y nagcaroon ng̃ mg̃a salaping galing sa India, dahil sa tawag na *salapi* na pang̃alan ng̃ salapi sa India.

Ikalabing isang Pangcat.

Sasakyang-tubig.

Ang mğa tagarito ay gaya rin ng hapón at ibp. na nagkaroon nğ kanilang mğa sasakyan-tubig na ayon sa kanilang katha. Kung paano at saan nila pinag-aralang gawin ay di natin batid, bagá man sa akala ko'y sa kamalayahan. Ang mğa sasakyang ito ay siya nilang ginamit sa pamamalakaya nğ isda sa pagtawid-tawid at pagkakalakalan at gayon din sa pakikidigma,

Tungkol sa mğa sasakyang ito, ani Morga, ay sarisaring hitsura. Ang iba'y mğa bankáng lulanán nğ kanilang mğa kalakal na mğa isinasadsad cung gabi sa mğa pasigan at baybayin, at ang iba sa mğa ito ay malakílalakí na iisahing layag at taganás na tablang pinapagduopdúop. Ang mğa ito ang canilang ginagamit sa mğa ilog at bangbang na nangaloloob sa lupain. Nagsisigamit din ng mğa balangay na malalaking sasacyan at matutuling pataebuhin magíng sa unahan at magíng sa hulihan at nacapaglululan nğ maraming mangagaod sa magcabicabilang panig at napatutulin nğ tulong nğ saguan, pangaod at tikin habang tinitimbangan

ng̃ iba sa magcabilang̃ panig na tuloy tinutugmaan nilang lahat ng̃ mg̃a awit (1) na siya nilang pinagcacaunawaan cung patatacbuhin ng̃ matulin ó ng̃ marahan. Sa ibabaw nito ay may isang lapag na nacatatakip sa mg̃a mangagaod. Ang lapag na ito ay matibay na nalalacaran ng̃ mg̃a taong pangdigma at nilululanan ng̃ ayon sa caya ng̃ sasacyan. Sa lapag na ito naglalagay ng̃ layag na pinapagtitibay sa dalawang cahoy ó cung may calac-han ang sasacyan ay pinapagtatatlo ang cahoy ó cawayan at ang namamahala naman sa tungo ng̃ takbo ng̃ sasakyan ay sa hulihan lumalagay. Bukod dito'y may hinubugang balangkas na may atip na pawid at siyang ginagamit na pinakakarang kung umuulan ó sumisikat ang araw: anó pa,t, pawang nasisilong ang tanáng lulan. Ang magkabilang panig ng̃ sasakyan ay may katig na malalaking kawayan na duopduop na bagá ma,t, sumasayad sa tubig ay dí nakababagal sa takbo at ito'y siyang tumitimbang na mabuti sa sasakyan at nakahahadlang tuloy sa pagkataob kung sakaling napúpunô ng̃ tubig. Ngunit may lalo páng malalaki na nakapaglululan ng̃ isang daang mangagod sa bawa't

(1) Ani Colín ay mg̃a awit na kanilang isinasaulo at itinutugma na kanilang paggaod sa mg̃a sasakyan, at binabangit sa kanilang mg̃a pistaha't sayawan at sa lahat ng̃ gawaing pinagtutulung̃an. Ang binabangit, di umano, sa mg̃a pag-awit ay ang mg̃a kagilagilalás na pamumuhay ng̃ kanilang mg̃a Dios.

panig at sa ibabaw ay tatlong pung sundalong pandigma (1)

Sa mg̃a tagarito naman, dí umano, ay maraming marunong tumabas at gumawa ng̃ mg̃a sasakyang-tubig, na lalong lalo na sa Katanduanes na aní Morga ay magagaling na mangagawa ang mg̃a tagaroon na nang̃akagágawa ng̃ malalaki,t matutulin na ipinagbibili nila sa mg̃a kalapit pulo. At saká dí umano'y nang̃akagágawa rin ng̃ mg̃a huegong saśampuin at lalabing dalawahin na pinapagsusus onsuson at pawang buong puno na pinag-ukáan lamang saka pinapahiran ng̃ alkitran.

(1) Ang mg̃a tagarito, ani Rizal, na dí lubhang alang̃an sa mg̃a taga Marianas tungkol sa pagdadagat ay dí lamang dí nasulong, kungdí naurong pa sa katalinuang ito, at kung baga man anya't ng̃ayo'y nakagágawà rito, ng̃ mg̃a sasakyang-tubig ay halos pawang kaanyó na ng̃ sa mg̃a taga Europa. At yaong mg̃a sasakyang nakapaglululan ng̃ isang daang mangagaod at tatlong pung sundalong pandigma ay naparam na; at ang mg̃a lupaing ito na noong unang dako ay nakagágawa ng̃ mg̃a sasakyang halos 2000 tonelada ay nang̃ang̃ailang̃an na ng̃ayong sa mg̃a kalapit lupain magpagawa na gaya sa Hong-Kong upáng doon ibigay ang salaping kinukuha rito sa mg̃a mahirap.

Ikalabing dalawang pangkat.

Almás

Ang mg̃a almás na ginagamit ng̃ mg̃a taga-rito, anáng mg̃a unang nakakita ay pana't bosóg, sibat, sungdang, sandata' ó kris, talibong, kampilan, baluti na sung̃ay ng̃ kalabaw na di umano'y sa Siam nangagaling at iba't iba pa na hangang ng̃ayo'y ginagamit ng̃ mg̃a moro at ng̃ mg̃a taong gubat. Nagsisigamit din ng̃ sarisaring kalasag at ng̃ mg̃a damit na cuero at iba pa na sa labanan ay makasasangalang sa kanilang katawan.

Bukod dito'y nagsigamit ng̃ almás na nakapagpapahilagpos ng̃ maraming sibat, ng̃ mg̃a lantaka ó mg̃a munting kanyón: kaya ng̃ dumating rito di umano, ang mg̃a kastila ay nangakasumpong dito sa Maynila, Kainta, Taytay at Lubang ng̃ mg̃a kuta na may mg̃a lantaka ó munting kanyon.

At dito sa Maynila, anáng ibang mg̃a mananalaysay ay nagkaroon ng̃ pagawaan ng̃ kanyón at ng̃ pabubuan ng̃ pulburá, na di umano'y wari nasa pang̃ang̃asiwa ng̃ isang portugés at ng̃ isang tagarito na nagng̃ang̃alang Panday Pira.

Sa Kabisayaan ay wari gumamit din ng̃ mg̃a almás na ito, dahil sa isang sulat ni Legaspi sa hari tungkol sa mg̃a morong natuklasan sa Panay, na anya'y: "Itong mg̃a huli ay may mg̃a artillería (ó pagawaan at pabubuan ng̃ kanyón, baril at pulburá) na sila rin ang bumububô at gumágawa pati ng̃ mg̃a pulburá at ng̃ iba't ibang almás" saka niya sinundang "Ipinadadala ko po sa iyo iring dalawang almás na tanso na yari ng̃ mg̃a moro sa lupaing ito upáng paniwalaan pó ng̃ iyong kamahalan ang katalinuan nila sa paggawa at pagbububô ng̃ mg̃a canyón.

Ani J. P. Sanger at ng̃ mg̃a kilalang mananalaysay ng̃ayon ay sa mg̃a insic at mg̃a moro marahil nang̃atuto nito.

Ikalabingtatlong Pangkat.

Dating ugali tungcol sa Pag-aasawa.

Lahat ng̃ lupain ay may canicanyang caugalian sa pag-aasawa, at ang Pilipinas, palibhasa'y isang lupain, ay may sarili ring caugalian tungcol sa bagay na ito.

Sang-ayon sa ugaling ito cung nag-aasawa ang sinoman ay pinagsisicapan na ang maging asawa ay caangcan at cabalang̃ay, maliban sa lubhang malapit na camag-anac na ibinabawal.

Ang sino man ay hindi nacapag aasawa ng̃ hihigit sa isa, at cung sacaling may ibang kinacasama, ay pinang̃ang̃anlang *sandil*; datapwa't sa Bisaya, palibhasa'y malapit sa Mindanaw, ay inuugali ng̃ iba ang asal ng̃ camorohan na nag-aasawa ng̃ dalawa ó tatlo, bucod pa sa mg̃a kinacasama.

Sa pag-aasawa naman ay kinauugalian na ang maginoo ay sa kapwa maginoo, ang timawa ay sa kapwa timawa at ang alipin ay sa kapwa alipin; ng̃uni't naghahalo-halo rin kung ninsan, ano pa't mabuti (ani Rizal) kay sa dating ugali sa Roma at sa ibang lupain sa Kanluran ó Europa na ang may mababang uri ay hindi na

naaaring makapag-asawa ó makalakip sa may mahal na uri.

Bago ipagdiwan ang pag-aasawa ay pinagkakayarian muna ang ipagkakaloob na *bigay-kaya* (dote) na sa Bisaya ay *bugey*.

Ang nagbibigay ng̃ *bigay-kaya* (1) ó *bugey* ay ang lalaki, (2) na hindi gaya sa Europa na babae ang nanunungkol nito (3).

---

(1) Ang *bigay-kayang* ito, ay sinapantaha ng̃ mg̃a ibang manunulat na pagbili sa babae; ng̃uni't sa akala ko ay dahil sa di nila pagkabatid ng̃ kahulugan ng̃ salitang ito na dili iba't kaloob ó handog na ayon sa abot ng̃ nagdudulot at hindi bayad: kaya't kay Rizal, ang asawang tagalog ay hindi babaeng insik ó aliping mahometana na nabibili sa magulang ó sa *bazar* upang pagtamuhang lugod ng̃ asawa ó ng̃ pang̃inoon; at hindi rin babaeng taga Europa na sa pag-aasawa ay nawawala ang pang̃alan, (kundi ang asawang tagalog ay malaya at pinakukundang̃anan, siyang sinasangunian ng̃ lalaki sa ibang gagawin: siya ring tagapag-ing̃at ng̃ salapi at siyang nang̃ang̃asiwa sa mg̃a anak na ang kalahati ay kanya ano pa ng̃a't ang bigay kayang ito ay hindi bayad, (ani Rizal) kungdi isang alaala sa pagod at puyat na ginugol ng̃ magulang sa pagpapalaki sa kanya.

(2) Lalong mabuti, ani Rizal, na lalaki ang manungkol ng̃ pagkakaloob ng̃ *bigay-kaya* kay sa babae, dahil na sa ganitong paraan, ay hindi nagkakalalayo ang magmamagulang, samantalang sa Europa, kung magkaasawa ang lalaki ng̃ mayaman at magkasalapi ay nagkakalalayo na.

(3) Matwid, ani Rizal, na ang babae ang pagkalooban ng̃ *bigay-kaya* (dote), sapagka't ang babaeng pilipina ay hindi isang pasan maging sa asawa at maging sa magulang, kundi tulong, at sa ganito'y kailang̃ang alalahanin ng̃ ano mang kayang kaloob ang kanyang nilisang magulang sa pagkahiwalay niya. At ang gayon pa mang magulang na ng̃ babae ang tumatangap ng̃ *bigay-kaya* at hindi siyang nagkakaloob, ay namamalas pa rin ang malabis na kapanglawan, na kaiba sa Europa na wari ipinagmamadalian ng̃ magulang na ihiwalay ang anak na dalaga hangang sa lumalabas na katuwan hitsura kung minsan ang ina.

Bukod dito, ani Rizal din, kung nag-aasawa ang lalaki ay hindi nagtataglay ng̃ mabigat na pasan sa pag-aasawa, kundi bagkus nakakasumpong ng̃ kasama't katulong sa pag-aayos ng̃ kanyang pamumuhay kaya't ang babaeng pilipina ay hindi namamalakaya ng̃ asawa, kundi pumipili ng̃ kanyang ibig.

6

Pagkatapos na pagkayarian ang *bigay-kaya* ó *bugey* ay ipinagdidiwan ang pag-aasawa. Ang pagdidiwan namang ito ay naaayon sa kalagayan ng̃ magaasawa.

Ang maginoo kung ibig mag-asawa sa kauri ay nagpapasugo ng̃ mg̃a maharlika ó timawa upang siyang lumakad ng̃ pag-aasawa niya. Bago yumaon ang mg̃a ito ay nagdadala ng̃ isang sibat, sibat ng̃ maginoong mag-aasawa, at pagdating sa bahay ng̃ magulang ng̃ kakaisahing-dibdib, ay isinasaksak ang sibat sa hagdanan na nilalakipan ng̃ pagdalang̃in sa kanilang mg̃a diyos at mg̃a kanunuan upang sila'y kaling̃ai't pagpalain sa kanilang pakay. Pagkatapos ng̃ pagkakasunduan ay ginaganap ang pagkakaloob ng̃ *bigay-kaya* na ang karaniwang halaga ay isang daang putol na ginto na maaaring palitan ng̃ mg̃a alipin ó mg̃a hiyas. Kung magkagayo'y sumasama ang babae sa pagparoon sa bahay ng̃ kanyang bibiyanin na pasan ng̃ isang lalaki at pagdating sa hagdanan ng̃ bahay ng̃ magiging asawa, ay nagpapakunwari munang ayaw pumanhik, at sa ganito'y sinasalubong ng̃ biyanan at pinang̃ang̃akuan na pagkakalooban ng̃ isang alipin; kung makapanhik na, ay nagpapakunwa uli ng̃ hindi pagtuloy agad, hangang sa di muna pang̃akuan ng̃ panibago, at gayon din sa pagpapakain at pagpapainom. Pagkatapos ng̃ mg̃a pagpapakunwang ito at pag nagkatabi na ang

lalaki at ang babae, ay tumatayo ang isang matanda at sumisigaw na tumahimik ang lahat, saka sinasabing: *Si Gat Maitan ay nakikipag-isang-dibdib kay Dayang Matî; ñguni't kung kanyang pababayaan at hindi niya kakalingãin, ay iiwan siya at di sasauili sa kanya ang "bigay-kaya". at si Dayang Matî ay mag-aasawa sa iba. Datapwa't kung si Dayang Matî naman ay masamang asal ay babawiin sa kanya ni Gat Maitan ang "bigay-kaya", iiwan siya at mag-aasawa sa ibang babae"*, saka pinasasaksihan sa mña kaharap. Pagcatapos nito ay kumukuha nğ isang pingang kanin, lumalapit ang isang matandang babae at hinahawakan ang mña kamay nğ mña nag-iisang dibdib, na idinuduop muna sa tapat nğ puso saka pinapagkakamay at kung magkayo'y tinatagnan ang pingan nğ kanin at isinasabog sa lahat, saka sumisigaw nğ malakas ang matandang babae na tinutugon naman nğ gayon din nğ mña kaharap at sa ganito'y mag-asawa na ang lalaki't babae.

Ang timawa cung mag-aasawa sa capwa timawa ay di na nagdidiwan nğ ganito, cundi pinaglalapit lamang, pinapagsasalo nğ pañginoon sa isang lumbó, saca sumisigaw ang matandang babae at mag-asawa na.

At ang mña alipin (sagigilir, marahil), palibhasa'y nañgamamañginoon ay di na nagdidiwan nğ ano pa man, cundi sucat na lamang sa pagcacasunduan ay mag-asawa na.

Sa Bisaya naman at gayon din sa ibang lalawigan ng̃ catagalugan ay may ibang ugali. Mula sa pagcabata ay ipinakikipagkasundo ng̃ magulang ang canyang anac, at sa ganito'y ipinagpapauna ang calahati ng̃ *bigay-kaya* ó *bugey* na ipagcacaloob na ang tawag sa Bisaya ay *kalabgayan*. Datapwa't cung ang sino man sa magulang ng̃ lalaki ó babae ay magkulang tungcol sa usapan ay pinarurusahan ng̃ ayon sa utos at gayon din cung sacaling umayaw ang sino man sa mg̃a bata, dahil sa pagsapantahang ang magulan ang nag-udyoc ó humicayat. Ng̃uni't cung ang magulang ay patay na, ay nagsasaulian lamang ng̃ ipinagpauna at di na naguusapin.

Inuugali rin ang sa paglilingcod ó sa pa ninilbihan na sa Bisaya'y tinatawag na *pangagar*, na ang lalaki ay naglilingcod sa magulang ng̃ babae hangang sa gayong panahon, at ang cadahilanan ng̃ ganitong paglilingcod ay upang mataroc ang ugali't asal ng̃ lalaki cung mácacasundo, na siyang dating caugalian ng̃ mg̃a Hebreo ó mg̃a taga Israel: caya't si Jacob ay naglingcod muna sa canyang biyanang cay Laban bago naging-asawa si Rakel.

Pagdating ng̃ tadhanang panahon ó matapos cayang maibigay ang caganapang *bigay kaya* na pinagcasunduan, na ang tawag nito sa Bisaya ay *ligay* ó *dahik*, ay ipinagdidiwan ang pagcacasal ó pag-aasawa sa ipinaghahanda pa't pinag-

gugugulan ng̃ lalaki, ayon sa canyang caya't calagayan.

Datapua't bucod sa *bigay-kaya* ó *bugey*, na cabuoan ng̃ *kalabgayan* at ng̃ *ligay* ó *dahik*, ay tungculin ng̃ lalaki na magcaloob nitong mg̃a sumusunod, na lahat ay pawang may canicanyang tawag ó pangalan: ang caloob na ibinibigay sa pagpanhic sa bahay ng̃ biyanan ay pinangang̃anlang *pasaka*; ang ipinagcacaloob ng̃ lalaki upang maca upong casiping ng̃ cacaisahing-dibdib ay *patupar*; ang ipinagcacaloob sa biyanang babae dahil sa mg̃a puyat na dinanas at sa gatas na naipasuso sa panahon ng̃ pag-aalaga, ay *himaraw* ó *himuraw* at sa tagalog ay *panghimuyat* (galing sa salitang pagpupuyat) at di umano'y ang karaniwang ipinagkakaloob ay halagang walong piso; ang ipinagkakaloob sa bumilang ng̃ *kalabgayan* ó ipinagpauna ng̃ *bigay-kaya* ay *binarian* at ito'y binibilang sa tugtog ng̃ kampanang ginagamit at di tinitigilan ang tugtog hangang di matapos ang pagkakasal; ang ipinagkakaloob sa lumakad ng̃ pag-aasawa ay *himukaw*; kung bao ang babae, ay pinagkakalooban din ang kapatid ng̃ kinabauhan at pinang̃ang̃anlan *himalo* ang kaloob na ito; ang ipinagkakaloob sa mg̃a alipin ng̃ biyanan ay *pankol*; ang ipinagkakaloob sa natigatig sa bagay bagay ng̃ pag-aasawa ay *pahinankol*; ang ipinagkakaloob upang maisama ang babae sa bahay ng̃ lalaki ay *padara* ó *patabuk*

kip sa kanyang aliping kay Bala, dahil sa siya'y hindi mag-kaanak.

Tungkol sa mg̃a anak, ay ang anak lamang sa asawa ang kinikilalang anak sa kautusan at ang sa *sandil* ó babae ay hindi.

Kung nagkakaalit ang mag-asawa ay naghihiwalay, at ang humahatol sa mg̃a ganitong sigalot ay ang mg̃a kamag-anakan nila't ang mg̃a matatanda at ito, ani Rizal, ay lalong mabuti kay sa kautusan ng̃ mg̃a inglés at ng̃ mg̃a frances tungkol sa paghihiwalay ng̃ mag-asawa, sapagka't sa mg̃a ganitong sigalot ng̃ mg̃a kabahay ay makapupong mabuting humatol ang mg̃a kamag-anaka't matatanda kay sa sino mang pantas at hukom, magpakadunong dunong man. Basahin ang Kaugalian Pinanununtunan sa kapaslag̃an at Sigalutan.

Ikalabing apat na Pangkat.

Dating Kaugalian Tungkol sa Paghihiñgalô, Paglilibing at Pagluluksâ.

Ang dating ugali ng̃ mg̃a Tagarito tungkol sa bagay na itó, ay hindi lubhang kaibá kay sa dating ugali ng̃ iba't ibang lahi at lupain.

PAGHIHIÑGALÔ:

Kun ang sino man ay may-sakít at naghihiñgalo ay nagdáraos ng̃ kanilang kaugalian, na ang gumaganap ay ang *katolona* ó *katalona* ó *babaylana.* Ang *katolona* ay siyang pinaka *paré* ó pinaka *pastor* na tagapangasiwa sa anomang pagdiriwan na kinaugaliang gawin. At ang *katolona,* kung dumádalo sa ganitong pagdiriwan, ay nagpuputong sa ulo ng̃ inikid na bulaclác, nagsusuót ng̃ canyang mga hiyás, nagdadalá ng̃ canyang mg̃a gamit na casangcapang lalagyán ng̃ alác at canin at sa harap ng̃ isang baboy na buháy at nang mg̃a pagcaing nahahayin ay sumasayaw na dumadalang̃in sa *anito* ó *diwata* na kanilang pinapang̃inoon, at pagkatapos ay hinuhulaan kung ang may-sakít ay mamamatay ó hindi. Habang gina-

yarihan ay pinapabañguhan (1) bukod pa sa sinusuob at ginágamot (2) ng̃ mg̃a gamot na di makapagpapabulok na pinakatatañgi ang katás ng̃ aloe. Ginagamit din ang katás ng̃ ikmo na ibinubuhos sa bibig anopa't mapasok hangang sa tiyan, at sa ganito, ng̃ makaraan ang malaong panahon ay maraming bangkay ang násumpuñgang di pa bulok ó tunaw.

Matapos mapanañgisan at malapatan ng̃ gamot na laban sa pagkatunaw ay isinisilid sa kabaong, datapwa't bago isilid ay ginagayakan at nilalagyan ng̃ mg̃a putól-putól na gintô sa bibig at sa mg̃a mata (3). Ang kabaong naman ay buong kahoy na may takip na lapat: anopa't di masisimuyan ng̃ hañgin ang loob, at ang tabas at anyô ay parang munting bangka.

Pagkatapos ng̃ lahat na ito ay inililibing at sa paglilibing ay walang ano mang paghahatiran ó kung sakali ma'y ang mg̃a kasambahay lamang

---

(1) Ang pagsuob at pagpapabañgo sa bangkay ay lubhang matandang kaugalian at hindi lamang ang mg̃a dating Romano at Griego ang nag-ugali nito, kun di pati ng̃ Hebreo na gaya ng̃ ating nababasa sa paglilibing kay haring Asa.

(2) Itong paggamot sa bangkay upang manatili at huag mabulok ay inugali rin ng̃ maraming lupain at lalo na sa Ejipto, dahil sa kapaniwalaang ang kaluluwa'y nagbabalik uli at ani Simon Henry Gage, ay sinaysay ni Diodoro ang kapanalígang ito noong taong 484 bago nagkatawang tao ang Pañginoóng Jesucristo.

(3) Anang iba ay dahil sa kapaniwalaan na kung mayaman ó may maraming baon ay sasalubuñging mabuti saan man dumating; at sa ibang lupain ay inugali rin ito upang maibili, di umano, nang pagkain at kung sakaling magdadagat ay maibayad sa sasakyán at sa ganito ay ating nababasa ang pagtawa ni Luciano sa kanyang mg̃a kalupain noong una, tungkol sa bangka at bayad ni Caronte na gaya rin ng̃ ginawa nina Hircano at Herodes sa libiñgan ni David.

ang nagsisisama; nguni't ani Colin, ay may mga tagapanaghoy na nagsisipanangis.

PAGLILIBING:

Tungkol dito sa paglilibing ay iba ang sa mga taga Bisaya at iba ang sa mga taga Hulo at Mindanaw.

Ang mga Tagalog ay naglilibing ng kanilang bangkay sa kanikanyang sariling bahay, na iniingatang malaon sa mga kaban ang mga buto (1) at iginagalang ang mga bungo (2) na parang buhay at kaharap.

Ang mga kabaong na itó ay inilalagay sa tatlong dako, ayon sa ibig at pasya ng namatay: sa itaas ng bahay na kasama ng mga hiyas (3) ó sa ibaba kaya sa lapag ó kun dili ay sa silong na inilalagay sa hukay na di tabon at nababakuran, saka sinisipingan ng isang baul na punô

---

(1) Ang pag-iingat ng mga buto ó abo kaya na pinakaalala ay ugali ng maraming bayan at sa akala ko ay upang madala nila saan mang lupain ó bayan sila malipat, gaya na nga ng ibinilin ni Jose sa kanyang mga kapatid na kung tamuhin nila ang lupaing sa kanila'y ipinangaco ng Dios ay huag iwan ang kanyang mga buto sa lupain ng Egipto.

(2) Ani Rizal ay makapupong magaling na igalang ang mga bungo't butó ng kanilang mga magulang at kanunuan na siya nilang pinagkakautangan ng buhay, bait at ng halos lahat, kay sa igalang ang buto't buhok (reliquia) ng mga di umano'y santo na di man lamang nila nakilala ó nakaulayaw at marahil ay di makaalala sa kanila kailan man.

(3) Ito'y naaayon sa ugali ng mga dating taga Hebreo, Persa at India, at gayon din sa dakong kanluran ng Arabia noong panahon ni Job na ang yama't hiyás sa libingan ay marami pa kay sa na sa bahay nilá.

nḡ mḡa pinakamaiging damit nḡ namatay at tuloy hinahainan nḡ sarisaring pagkain sa oras oras. Ang mḡa lalaki ay sinisipinḡan nḡ kanilang mḡa kasakbatan at ang mḡa babae ay nḡ kanilang kasangkapang pangawa.

Kung minsan ay inilalayo sa bahay at kung gayon ay nagsisiga sa silong at tuloy tinatanuran ang bahay dahil sa baka magbalik at kunin ang iba pang nanḡatitira, nḡuni't ani Delgado ay dahil sa nilalapitan nḡ asuwang ó nḡ ibang hayop at sinisira ang kabaong hangang sa umalinḡasaw at di tuloy mainḡatan.

Pagkatapos na mailibing ang bangkay ay nagdiriwang nḡ isang kasayahan sa ikatlong araw na ang tawag ani P. San Antonio, ay *tibaw* at sa bahay nḡ namatayan idinaraos (1) [Sa pag-

(1) Ang ugaling ito ay ugali rin nḡ iba't ibang lahi. na, magpiging ó mag anyaya pagkatapos nḡ paglilibing: at dito sa Pilipinas ay pinagtakhang malabis nḡ mḡa taga Europa at hangang sa tinatawanan kung minsan; datapua't ani Rizal, ay matwid gawin ang kasayahan yaon, dahil sa kapaniwalaan dito noon una na ang namatáy ay giginhawa. At nḡayon, ani Rizal, bagá man napawi na ang kapaniwalaáng yaón at sinusunod pa rin ang dating ugali, ay wala nḡ iba pang kahulugan, kundi ang kaugalian na lamang nḡ mḡa Tagarito na di maaring di aluki't handaan nḡ anoman ang mḡa panauhin. At sapagka't maraming dumádaló na umaaliw at umaambag sa namatayan, ay sinasapantaha nḡ mḡa taga Europa na isang piginḡan. Ang katunayan, anya, na hindi piginḡan ay hindi inaanyayahan ang wala sa bahay at ang nandoon naman ay hindi na pinipilit sa pagdulóg sa dulang na kung sa bagay ay ugali rito. Anya'y ang *pasiyam* sampu nḡ *katapusan* ay isang pakikipagsiyam nḡ mḡa kaibiga't kamag-anak sa kabahay nḡ namatay, at ang mḡa ito, palibhasa't nanḡa sa bahay ay hinahandaan nḡ kahit ano na siyang ugali; nḡuni't hindi piging ó paganyaya, sapagka't ang mḡa Tagarito ay hindi nagaanyaya nḡ *chaá* lamang sa anomang piginḡan. Ang *catapusan* na pinakahuling araw nḡ pagsisiyam, ay tila anyayahan na dahil sa higit na sa *chaa* at ang katunaya'y hapunan na nḡa; datapwa't ito'y sanhi nḡ ugali nḡ kalahatan dito na ang ano mang bagay ay niwawakasan nḡ mainam, at sa ganíto'y lalong sumasaya dahil sa siyang huling araw, at sapagka't ang Tagarito ay walang ugaling magwalang kibo na di paghandaan ang mḡa panauhin ay sinapantaha ito nḡ mḡa taga ibang lupain na isang pistahan ó sáyahan.

diriwan nḡ kasayahang ito ay naglalagay sa pintuan nḡ bahay nḡ isang pasóng tubig upang mapaghugasan, nḡ isang banig na may abo upang mabakas ang mḡa paa sa pagpasok; at sa dulang ay tinataanan nḡ pinakapanḡulong upuan ang namatay saka nagkakaina't naglalasinḡan na tuloy inaawit ang pamumuhay at kagalinḡan nḡ namatay, kung siya'y naging magaling na manḡanḡaso ó mamamalakaya ó sa ibang bagay kaya.

Ang mḡa taga Bisaya naman ay karaniwang naglilibing sa mḡa yunḡib (1) nḡ mḡa bundok at ang tabi nḡ libinḡan ay hinahainan nḡ mḡa pagkain at sinisipinḡan nḡ kaban nḡ damit at kung lalaki ay sinisipinḡan nḡ mḡa kasakbatang ginagamit nila gaya nḡ sibat kalasag at ibp. tuloy pinababaunan nḡ mḡa kambing baboy usa at ibp. at kung sakaling naging matapang at mabuting mangdidigma, ay sinasamahan nḡ aliping may sakbat; kung sakaling magdaragat ang mḡa kasangkapan naman sa pagdaragat at sinasamahan kung minsan nḡ mḡa mangagaod at mḡa alipin (2) na

(1) Ang pag-iinḡat nḡ bangkay sa mḡa yunḡib at kung saan saan ay ugali nḡ mḡa taga Egipto, dahil sa kapaniwalaan nila na habang ang bangkay ay hindi natutunaw at habang kalakip nḡ *ba* (ó káluluwa) at nḡ *chu* (ó pag-iisip, ay boo ang pagkatao at hindi hinihiwalayan nḡ *ka* na espíritung nananahanán sa libinḡan at siyang sa tao ay "kumakalinḡa: nagpapanatili, nakapagpapalinis, nakapagpapa galing at nakapagpapasaya" at di umano'y isang espiritung laging kasamasama nḡ tao, at sa ganito'y pinakaiinḡatan ang bangkay at ipinipili nḡ mḡa mapagtataguan.

(2) Ani Colin ay nakita niya ang paglilibing sa isang panḡulo sa Bohol na sinamahan nḡ pitong pung alipin. Si P. Chirino ay may binangit din sa kanyang aklat na ganito.

kanyang makakatulong at ang tawag dito nḡ mḡa taga Bisaya ay *bálon* na sa Tagalog ay *baon*; at kung babae naman ay mḡa kagamitan nḡ babae ang isinisiping gaya nḡ mḡa panghabi kayo at ibp.

Nagsisipaglibing din naman sa mḡa batong burol (1) na malapit sa dagat at sa ibabaw nḡ isang malapad na bato sa Katbalogan ani Delgado ay nakita niya ang maraming kabaong at mḡa bungo at buto. Ang mḡa gayong dako na pinaglilibiñgan ay lubhang pinagpipitaganan nila, dahil sa kapaniwalaang kung yao'y bangitin ó galawin ó lapastañganin ay may mangyayari sa kanila na ang kanilang tawag ay *balin* ito'y dili iba't maging bato, ó magkasakit ó matamaan nḡ kidlat ó iba pang kapahamakan kaya: kaya't sa mḡa dakong libiñgan nila ay naglalagay nḡ bantay ó tanod upang huag daanan nḡ ano mang sasakyan at sino man ay huag magsalita nḡ kahit ano sa gayo 't gayong panahon, dahil sa malaking kasalanan sa kanila ang lumabag sa gayong ugali.

Sa Hulo at Mindanaw naman ay iba: iniupo ang bangkay sa isang upuang may butas pagkatapos ay nilalamnan ang katawan nḡ alkampor na isinisilid sa pamamag-itan nḡ isang panghihip na

(1) Ang paglalagay nḡ bangkay sa matataás na lugal ó dako at gayon din ang pagbibitin sa mḡa punong kahoy ay inugali nḡ ilang lahi noong una, at marahil, ay upang maiñgatang huwag malapa nḡ hayop.

bungbóng na hinihipan sa bibig at sa ganitong paraan ay napananatili ang bangkay at di natutunaw. Matapos ito ay inililibing ng̃ paupo (1) sa yung̃ib na kanilang ginagawa sa ilalim ng̃ lupa, saka hinahainan sa harap ng̃ isang bungbong na tubig, isang pingang ikmo at ng̃ iba't ibang pagkain pa, at niwawakasan sa pagdaraos ng̃ kanilang kaugaliang pagdiriwan, na ani Delgado, ay naaáyon sa pananalig kay Mahoma at kay Pitágoras.

PAGLULUKSÂ.

Tungkol naman sa pagluluksa, ani Chirino, ay nagdadamit ng̃ itim ang mg̃a tágalog at hindi kumacain ng̃ carne't isda, kundi kaunting gulay lamang, at ang tawag sa ganitong pagcuculasiyón ay *sipa*; ng̃uni't ani Delgado ay hindi kumacain ng̃ canin, hangang sa di macabihag (ng̃ kaaway marahil) at nagdadamit ng̃ yantók na inikid na umaabot hangang sa bisig, at ang ipinagpapawing gutom lamang ay saging at kamote: ano pa't kung hindi makabihag ay nagluluwat ng̃ hangang isang taón na nang̃ang̃alirang at nang̃ang̃ayayat tuloy, at ang tawag, anya, sa kaugaliang ito ay *maglahi*.

Ang mg̃a taga Bisaya kung nagluluksa ay nagdadamit ng̃ puti, saka nag-aahit ng̃ buhok sa ulo

---

(1) Itong ugaling maglibing ng̃ paupo ay dating kaugalian sa Hilagang América at di umano'y naging kaugalian din sa Timog ng̃ Bretania.

at gayon din sa kilay na pinakatanda ng̃ kanilang pagdaramdam.

Pagka pang̃ulo ang namatay ay tumatahimik ang bayan ng̃ malaon ó ilang araw ayon sa kalagayan ng̃ namatay, at sa boong panahong ito ay walang maririnig na pukpukan ó kaing̃ay man sa alin mang bahay. At ang mg̃a tao sa pangpang̃in ay naglalagay ng̃ pinagcacakilanlang tanda upang hugwa daanan ng̃ anomang sasakyán na ang lumabág sa ugaling itó ay nagdaranas ng̃ mabang̃is na parusa.

Ang namatay sa digma ay ipinagdiriwan ng̃ di kawasa sa kanilang mg̃a panaghoy at sa kanilang paghahandog ng̃ mg̃a hayin na lubhang ipinagsasayá.

Ang namatay na pinagliluhan sa digma ó sa capayapaan ay ipinagluluksa ng̃ malaon at hindi ipinag-aalis ng̃ luksa hangang di maigantí. Ang pagganting itó ay ginaganap sa mg̃a pumatay, sa mg̃a kaaway at sa mg̃a taga ibang bayang di kaibigan.

Ang luksa naman ng̃ mg̃a babae na pinang̃ang̃anláng *moratales* ay gaya rin ng̃ sa mg̃a lalaki; ng̃uni't hindi ng̃a lamang nangbibihag ó pumapatay man upang makakain ng̃ canin, kundi nagsisisakay sa isang balang̃ay (bangka) na nilululanan ng̃ saganang pagkain, saka nagsasama ng̃ anim na lalaki na isa ang namimiloto, isa ang sumasaguan at isa ang tumitikin at tatlo pang

matatapang na lalaki na may naipakita ng̃ kagilasan. Ang mg̃a ito'y napasa sa ibang bayang kasundo nila na habang namamangka ay inaawit ang kanilang mg̃a katapang̃an, ang kanilang mg̃a nabihag at napatay sa digma na itinutugma sa paggaod; at pagdating sa bayang pinaroroonan ay nakikipagsayaha't nakikipag-lasing̃an doon at kung gayon ay inaalis ang kanilang mg̃a balabal na puti at ang kanilang mg̃a suot na yantok sa bisig at ng̃alang̃ala saka kumakain ng̃ kanin at nagsusuot uli ng̃ mg̃a hiyas (1).

(1) Sa akala ko ay sa Bisaya inuugali ito dahil sa ang luksa ay puti at marahil ay ginaganap ito pagcatapos na maiganti ang namatay kung sa digma namatay. ó kung pinagliluhan

Ikalabing limang pangkat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a Tagarito.

Kung paanong ang mg̃a tagarito ay may dating sariling ayos ng̃ pamamayan at pag-uugali ay may dati ring sariling religion ó ayos ng̃ pagsamba't pananampalataya.

Ang pagsamba't pananampalatayang ito ng̃ mg̃a Tagarito ay iba't iba, dahil dito sa Luzón ay may kaibahan at gayon din sa Bisaya at Mindanaw.

Ang religion dito sa Luzón ay ang pananampalataya sa Diyos na Maykapal at Lumikha ng̃ boong sangsinukob na pinang̃ang̃anlang *Bathala* (1) ng̃ mg̃a Tagarito.

Itong Diyos *Bathala* na kadakidakilaan at nasa kaitaas-itasaan ay hindi ipinagtatayo ng̃ simbahan ó inaalayan man ng̃ ano mang hayin (2).

(1) Itong salitang Bathala anáng maraming mairugin sa sarili natin wika ay hang̃o sa Sanscrito at nábabasa sa isang aklát ng̃ ating calupaing manunulat na si G. P. A. Paterno,—sa dahong ica 36.

(2) Ani Gat Rizal ay dahil sa inísip marahil ng̃ mg̃a Tagarito na ang Dios na Maycapal ng̃ sangsinucob ay hindi nang̃ang̃ailang̃an ng̃ gayong tahanan ó ng̃ mg̃a pang-libang at pangpalupag-loob, dahil sa Siya'y laging matuid at pantás at hindi nagbabago dalá ng̃ canyang pagka Dios.

Ang Diyos *Bathala* ring ito ay mayroong maraming Tagapangasiwa dito sa sandaigdigan na siyang nangangasiwa sa kanikanyang kinaroroonan. Ang mga ito'y ang mga pinanganganlang *anito* ng mga Tagalog, na ang iba'y nangangansiwa sa mga magsasaka, ang iba'y sa mga magdadagat, ang iba'y sa mga mandidigma, ang iba'y sa mga sakit at ibp. Bawa't isa nito'y may kanikanyang pangalan at siyang mga pinakapintakasi: kaya't ang kanilang pasintabi't hayin ay naririnig at namamalas sa lahat ng dako dahil sa ganang kanila'y may pintakasi saa't saan man, mapa sa kati't mapasa tubig at mapa sa lupa't mapa sa langit: anopa't ang sangsinukob sa ganang kanila ay puno ng mga pintakasing anito nila.

Ang karamihan nitong mga anitong pinipintakasi nila ay ang kanilang mga kanunuan (1) na lubha pa yaong nangabantog sa pamumuhay, dahil sa ayon sa kapanaligan ng mga dating Tagarito ay napapa sa kaluwalhatian ang mga namamatay.

Bukod dito sa mga anitong nabangit ay kumikilala sa mga larawang sarisaring hugis na kanilang iniingatan sa kanikanilang bahay at gayon din sa mga yungib na pawang inaalayan ng mga pabango, pagkain at mga bunga ng kahoy. Ang mga hugis di umamo ng mga ito ay nangakahalo-

(1) Ang mga taga Grecia noóng una ay may ganito ring pananampalataya, na ang sandaigdigan ay punô ng canilang mga bantog na canunúan an ~~pini~~pintacasi nila.

kipkip ang mĝa kamay at nangapapatong ang mĝa siko sa mĝa tuhod (na marahil ay nangakapaninkayad), kung minsa'y nangadidiit ang mĝa bisig sa mĝa tagiliran at nangapápatong ang mĝa kamay sa puson ó kun dili ay nangahahalokipkip sa dibdib at ang kamay ay nangapapatong sa mĝa dakong itaas ng suso.

Nangagsisisamba rin sa araw at buwan (1) gaya ng mĝa taga Asiria at sa mĝa hayop at ibon na gaya ng mĝa taga Egipto. Dito sa katagalugan di umano'y may sinasambang ibong (2) kulay bughaw ó asul na pinanĝanĝanlang *Bathala* na dili iba'tsiyang pangalan ng Dios: at sa uwak na

---

(1) Aní Gat Rizal ay napagkikilalang may matuid sila sa pagsamba sa araw at buwan, sapagca't anya'y ¿anó't di sasambahin ang sagísag ng cagandahan, nĝ cawalang hangan at nĝ pagca Dios? —¿anong bagay sa isipan nĝ tao ang hihigit pa sa araw tungcol sa casacdalan, sa cabutihan, sa cagandahan at hangang sa máihuhuwad sa cawalang hangan? —Sa buwan naman, anya'y napagmamalas na siyang asawa nĝ araw, siyang diosa at dahil dito'y sinasamba rin.

(2) Tungcol dito sa ibong bughaw ó asul na binangit nĝ ibang manunulat na anila'y pinanĝanĝanlang Bathala ay walang ganitong culay ani Rizal, cundi dilaw na siyang *culyawan* ó *cilyawan*, Marahil aní Rizal ay walang ganitóng ibon, at cung nagcaroón man ay maitutulad sa agila ni Jupiter, sa pavo real ni Juno, sa calapati ni Venus, ó sa iba't íbang ibong kinatha lamang sa isip, ano pa't mĝa sagisag na caraníwang paghalintularan sa pagca Dios, nĝ tanang tao. Ang ibon anyang ito na bughaw ó dilaw ay siya marahil na sagisag nĝ Dios na Maycapal na pinanĝanĝanlang Bathala, at sapagca't hínahamac nĝ mĝa misionero ang ano mang di nila sinasampalatayanan ay pinagcamalán nila marahil, Anya:y miagagaya rin naman sa mĝa Ita't Igulot na cung iya namang macakita nĝ sagisag nĝEspiritu Santo ó nĝ sa mĝa Evangelista na calapati, toro, leon, atb, ay hindi malayong ibalita naman nĝ mĝa íto sa canilang mĝa caibigan na ang mĝa cristiano ay sumasamba sa calapati, sa toro. sa leon at ibp. ayon sa pagcasagísag sa mĝa yaon.

pinanĝanĝanlang *May-Lupa* ó may-ari nĝ lupa ang ibig sabihin.

Ang mababanĝis na hayop na gaya nĝ buwaya at iba pa ay kanilang iginagalang at pinagbibigyang pasintabi; nĝuni't di umano'y dahil sa takot at hindi sa anomang bagay, at sa ganito'y binábangit nila sa kanilang panunumpa na *lamunin ako nĝ buwaya kundi ko tuparin:* kaya't nĝ kumilala sa Pamahalaan nĝ España ang mĝa panĝulo dito sa Maynilà at Tundó noong taong 1571 ay nangagsisumpa di umanong: *sila'y ilubog nĝ araw, at sila'y lamunin nĝ mĝa buwaya at sila'y kapootan nĝ mĝa babae kung magculang sa canilang panĝaco.* At upang mabigyan pa nĝ lubhang katibayan ang sumpang itó ay ginaganap ang tinatawag nilang *pasambahan*, na di umano'y nagsahaharap nĝ larawan nĝ isang malaking hayop, saca sinasabing *lamunin sila noon cung hindi sila tumupad nĝ canilang panĝaco*, at pagcatapos ay nagsisindi nĝ isang candila at saca muling nagsabi na *cung paanong nauupós ang candilang yaon ay gayon din mauupós ang magculang.* At sa ganito'y napagkikilala na ang canilang pagpapasintabi sa mĝa hayop ay maipaparis sa pagpapasintabi nĝ taga Egipto sa mĝa pinasisintabian naman nilang mĝa hayop din.

Ang ibang malalaking bató sa mĝa pangpangin ay pinagbibigyán pasintabi na pinag-aalayan nĝ hayin cahi't ano, isang putol na tikín

halimbawa. At dito sa ilog Pasig di umano'y may isang malaking bató na ayon sa naging capaniwalaan ay buwayang naging bató (marahil sa Guadalupe) at pinagbigyán din pasintabi nḡ mḡa namamangka na inaalayan nḡ cahit ano hangang sa sinira di umano nḡ mḡa pareng agustino ang batong yaon at tinirikan nḡ isang cruz, saca pinagtayuan nḡ isang munting simbahan na ipinatungcol cay San Nicolás.

Ang matatandang punong cahoy at lalong lalo na ang puno nḡ baliti (1) ay pinagbibigyán ding pasintabi at sa ganang canila'y casalanan na pagisipang putulin, at ang dahil di umano'y siyang sinisilunḡan at tinatahanan nḡ mḡa anito (2).

Ang mḡa anitong nabangit (palibhasa'y hindi casinsacdal ni Bathala) ay siyang mḡa ipinagtatayo nḡ mḡa moog at bahay dalanḡinan na canilang pinanḡanḡanlang *ulanḡo.* Ang mḡa *ulanḡo* namang ito ay moog na cawayan ó torre na ani P. Chirino ay marikit ang pagcayari ayon sa caniyang nakita sa Taytay. Ang mḡa *ulanḡong* itó marahil ay hindi dalanḡinang bayan, sapagca't di umano'y sa canicaniyang bahay ginaganap ang pagdalanḡin, ó

---

(1) Ang puno nḡ baliti rito ay siyang maitutulad sa mḡa puno nḡ *lotus* sa Egipto, China at India na pinacagagalang at pinakabibigyang pasintabi nḡ mḡa tagaroon. At sa Indi di umano'y ang calasutsé ang tinatawag na *lotus.*

(2) Nḡ mḡa anito marahil na pinipintacasi nila sa parang at bukid.

cung sacali man ay bihirang gamitin nḡ bayan.

Ang pagdalanḡin ay idinaraos cailan ma't may cailanḡan silang hilinḡin sa anitong kinauuculang tawagan, na cung halimbawang sa pagcacasakit upang gumaling ó sa pagnanais na ang nasa hirap doon sa cabilang buhay ay mahanḡo at sa ibang bagay pa, ay ang mḡa nuno nilang anito ang tinatawagan na di umano'y siyang mḡa nacacaalám nḡ calagayan nḡ nanḡandoon sa cabilang búhay at mḡa sumasagót sa dalanḡin nḡ *catalona*, cung halimbawa namang sa pag-paroon sa digma ó sa pagsalakay at upang magwagí ay ang hubog nḡ lanḡit ang dinadalanḡinan na canilang pinanḡanḡanlang *bataubaw;* at gayon din sa iba't ibang dahilan. Bucod dito ay nagsisidalanḡin sa Diyos *Inaginid* at sa Diyos *Amakawdak* na dinidiyos din nila at marahil ay sa ibang bagay naman.

Ang nanḡanḡasiwa sa pagdalanḡin ó lumalagay na pinacaparê ó pinacapastor ay ang *catalona* na siyang nanunungcol nito. Ang paraan naman nḡ panḡanḡasiwa ó pagdalanḡin nitó ay mababasa sa *Dating caugalian tungcol sa Paghihinḡaló*» at gayon din sa «*Dating caugalian tungcol sa Pag-aasawa*» pati nḡ canilang bihis at sangcap. Ang mḡa katolonang, ito, ani Colin, ay mayayaman ano pá't nanánamit nḡ maririkit at nag hihiyas nḡ maiinam (1).

(1) Aní Rizal, ay napagkikitang saa't saan man ay pinakikinabanḡan ang ganitong tungculin ó hanap-buhay.

Ang mĝa *catalonang* ito, bucod sa siyang-tatawagin sa ganganitong cailanĝan ay siya ring mĝa sangunian sa bala na (na siyang mĝa tinatawag natin marahil na *manghuhula* at gaya rin marahil nĝ mĝa astrologo (1) sa Egipto na siya namang dating sangunian nĝ mga tagaroon.

Tungcol sa capanampalatayahán bagay sa mĝa caluluwa ay nanĝananampalatayang may cabilang búhay na kinaroroonan nĝ mĝa caluluwa nĝ namamatay, at naniniwala ring may ibang calagayan ang mabubuti at may iba ang masasama. Ang sa mabubuti ay pinanĝanĝanlang *caluwalhatian* at sa tula ay *ulugan* at ang sa masasama naman ay *solad* ó *casamaan*.

Doón sa *kaluwalhatian*, anila'y nacararating din ang nanĝamamatay sa tabac, ang nanĝásasacmal nĝ buwaya at ang nanĝamamatay sa lintic ó kidlat at di umano'y sa pamamagitan nĝ bahag hari umaakya't na canilang pinanĝanĝanlang balanĝaw.

Sa panĝinĝilin naman, ay hindi nanĝinĝinlin ang mĝa tagarito, maliban cung ang mĝa lalaki ay pasa digma, at cung ganito'y hindi gumagawa ang mĝa babae sa boong panahóng yaon. At gayon din sa pitong araw nĝ pagbapasimula nĝ pamumunĝa nĝ mĝa halamana't bukiran, na hindi bumabayo nĝ palay at hindi rin nagpapapasoc nĝ taga ibang bayan, dahil sa di umano'y panahon nĝ pagdalanĝin sa Diyos upang pagcalooban sila nĝ mabuting áni.

———

(1) Ang mĝa nanghuhula nĝ magyayari ayon sa calagaya't anyo nĝ mĝa tala.

Ikalabing anim na Pangcat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a tagarito.

(Karuglong)

Sa pagsamba't pananampalataya sa Kalusunan ay mapagmamalas ng̃ sino mang mapag-aral ng̃ iba't ibang religión na yao'y isang religiong haluán: at sapagka't hindi ang nasa ko rito'y saysayin ang dahil ng̃ pagkakahalohalong yaon, kundi isaysay lamang ang dating ugali ng̃ mg̃a Tagarito, ay ipatutuloy ko ang tungkol naman sa Kabisayaan.

Ang mg̃a taga Bisaya ay sumasampalataya rin ng̃ halos kagaya ng̃ mg̃a taga Luzón, dahil sa ganang kanila, ang Bathala nating lumalang ng̃ sangsinukob at lumikha ng̃ tanang kinapal ay kinikilala rin at kanilang pinamamagatang *Laon*.

Kumikilala rin sila sa mg̃a anito na sa kanila'y *diwata*, na dili iba,t ang kanila ring mg̃a kanunuan na pinipintakasi't tinatawagan sa bala ng̃ kailang̃anin, maging sa kati't maging sa tubig, maging sa buhay na ito at maging sa kabila.

Nang̃agsisikilala ring gaya ng̃ mg̃a taga Lu-

zón sa mĝa larawang sarisaring hugis na iniiñgatan sa bahay ó kung dili'y sa mĝa yuñgib na pawang inaalayan nĝ pabañgo, pagkain at ibp. at dito sa kabisayaan (sa Sebú) nakakita nĝ ganito si Pigafeta (1) na anya'y nakadipa ang mĝa kamay, nakabuka ang mĝa hita at patiwarik ang bali ng mĝa paa; ang mukha'y malaki at may apat na malaking ngipin na kasinglaki nĝ mĝa pañgil nĝ baboy-damó at nangakukulayan (2).

Sa araw at bwan naman ay nangagsi sisamba rin na gaya sa Kalusunan: At dito nakita ni Pigafeta ang paraan nĝ pagsamba sa araw, na anya'y ganito:

Sa pagpapasimula ay tumutugtog nĝ ilang malaking tambol; saka naglalapit nĝ tatlong pingan; na dalawa'y punô nĝ kanin at ng mais na nabibilot sa dahon, at may kasamang isdâ; at ang isa'y may káyong kambray at dalawang hidahon nĝ palma Naglalatag nĝ kayong kambray sa lupa, sakâ lumalapit ang dalawang matandang babae na bawa't isa'y may tañgang pakakak. Pagkatapos ay nilalakaran ang kayong kambray

---

(1) Si Pigafeta ay isang italiano na kasama ni Magallanes sa pagkasumpong nĝ mĝa kapuluang itó, at siyang tañging sumulat nĝ aklat na tungkol sa kanilang paglalakbay at pinamagatan niyang «Ang unang paglalakbay sa Palibot nĝ Sangdaigdigan».

(2) Anang iba'y hindi lahat ay gayon: kaya't sa ganang kay Rízal ay ang masasamang dinídiyos lamang marahil ang may malaking nĝiping kasinglaki nĝ pañgil.

na nalalatag at tuloy gumagalang sa araw, sakâ isinusuot nila ang nabangit na kayo. Kung magkagayon ay nagtatali ng̃ panyô sa ulo ang isa sa mg̃a ito na sa noo ibinubuhol na pinag sisikapan na magkaroon ng̃ dalawang parang sung̃ay at pagkatangan ng̃ ibang panyô ay sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak at tuloy gumagalang sa araw.

Ang isa namang matandang babae ay dumadampot ng̃ isang dahon ng̃ palma at gaya rin noong isa na sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak. Ang pagsayaw nilang ito at paghihip ng̃ kanilang mg̃a pakakak ay nagluluat ng̃ kaonti at kanilang sinasabayan ng̃ pagsasaysay sa araw ng̃ sarisaring bagay.

Matapos ito ay binibitiwan ng̃ isang matandang babae ang panyô niyang hawak sa kamay at dinadampot ang dahon ng̃ palma at kapwa humihihip ng̃ kanilang pakakak at sumasayaw na matagal sa palibot ng̃ isang baboy na nakahanda sa lupa. Ang isa'y nagsasaysay na marahan sa araw at ang isa naman ang sumasagot. Ano pa't ang araw at ang dalawang matandang babae ay parang may pagkakaunawaan.

Pagkatapos naman nito ay dumadampot ang isang matandang babae ng̃ isang copang alak at iniaalay sa kanyang kasayawan, at habang ipinagpapatuloy nila ang kanilang pagsasaysay sa araw ay makaapat ó makalimang

iniuukmang iinumin ang alak at habang ginagawa yaon ay iniwiwisik ang alak sa pusò ng̃ baboy. Kung matapos yaon ay binibitawan ang kopa, at humahawak ng̃ isang sibat na kanyang pinaiikot sa kamay, habang sumasayaw at nagsasaysay at makaapat ó makalimang iniuukma ang sibat sa pusô ng̃ baboy; ng̃uni't sa katapustapusan ay isinisibat at pinapaglalagpaslagpasanan, saka binubunot ulî na tinatakpan ang sugat at tuloy binabalot ng̃ damo.

Habang idinadaos ang ganitong pagdidiwan ay may apoy na laging nakahanda at hinihipan na pinapatay ng̃ matandang babaeng sumisibat sa baboy! samantalang ang isa naman ay isinasawsaw ang kanyang pakakak sa dugo ng̃ baboy at saka itinatanda yaon sa noo ng̃ kanyang asawa at ng̃ kanyang mg̃a kasama at pagkatapos ay sa lahat ng̃ kaharap.

Kung magawa nang lahat yaon ay hinuhubad ng̃ dalawang matandang babaeng yaon ang kanilang balabal at dinudulog ang nasa dalawang pingan na walang inaanyayahan, liban sa mg̃a babae lamang. Pagkatapos ay inaalisan ng̃ balahibo ang baboy sa apoy at ang mg̃a matandang babae lamang ang nakagagawa noon at ang hayop na ito, di umano, ay di maaaring kanin kailan man, malibang patayin ng̃ ganitong paraan.

Sa malaking bató sa mg̃a pangpang̃in ay

nañgagpapasintabi rin: kaya't sa isang dako ñg pangpang sa Potal na nasa pulo ñg Panáy ay nañgag-aalay ang mña magdadagat ñg pingan at bala na.

Gayon din sa malalaking punong cahoy na ipinacatatañgi rin ang baliti na di pinuputol at bagcus na ipinacacagalang.

Sa pagdalañgin at sa anó mang pagsanguni ay sa *katalona* rin ipinañgañgasiwa na canilang pinamamagatang *babaylana*.

Nañgagsisipaniwala ring may cabilang buhay; ano pa't ang canilang pagsamba't pananampalataya ay masasabi nating caisa ñg mña taga Luzón palibhasa'y caisang lahi; ñguni't bucod dito sa nañgabangit ay may iba pa silang capanaligan na siya nilang ikináiiba at dili iba't ang sumusunod.

Ang iba'y cumikilala sa Dios *Lisbusawen* na di umano'y siyang kinacasama ñg mña caluluwa sa isang bundoc na nasa pulô ñg Burney (marahil ay Borneo).

Ang iba naman ay kumikilala sa Dios *Sidapaw* na siyang nagtatangkilik ñg isang malaking punong kahoy sa isang mataas na bundok sa Panay na pinanñgañganlan *Mayas* ó *Maya* at ang Diyós na nabangit di umano'y siyang sumúsucat doon ñg buhay ñg tanang kinapal na pagdating sa kanyang sukat ay namamatay na walang pagsala.

Nanganiniwala rin na may Diyós sa Infierno (1) na canilang pinanganganlang *Suinuran* at *Suigaguran* at sa camay ng mga ito nahuhulog di umano ang balang caluluwang mamatay, at may Diyós namang tagapagdalá ng caluluwa sa Infierno na pinamamagatang Diyós *Magwayan*, na pagdating sa balangay nito ay sinasalubong ng Diyós *Sumpoy* na siya namang tagapaghatid sa Diyós Suiburanin (casama marahil ng Diyós Suinuran at Diyós Suigaguran) na anila'y siyang tagasacop sa lahat ag caluluwa, maging mabuti't maging masama; nguni't ang mga ito, di umano'y hindi pinababayaan ng Diyós Pandake (na nasa bundoc din ng Maya); kundi agad tinutubos dito sa pamamagitan ng mga *maganito* na siyang pangalan ng mga haying inihahandog sa canya roon sa bundoc: at sa ganito, ani P. Delgado, ay hindi lubhang pinagsisicapan ang pagpapacabuti, cundi ang pagpapacasipag upang magcaroon ng pangtubos.

---

(1) Ang pagkilala sa Dios sa Infierno at sa ibp. ay naging kapanaligan din sa ibang nangábansag na lupain, gaya sa Persia, India at atb, nguni't marahil ay napulot ito ng mga taga Bisayang Malayo sa Religiong «Hindnismo» ng mga taga India at siyang inugali hangang dito; sapagka't sa Religiong "Hinduismo", bukod sa kumikilala sa tatlong pinakapangulong Diyós ay kumikilala pa sa Diyós *Yana* na di umanoy, Diyos sa kainfiernohan: sa Diyos *Ganesa* ó *Ganabati* Diyós ng karunungan at tagahawi ng kapansanan; sa Diyós *Kartikeya* na pinakapintakasi sa digma; sa araw na pinamamagatan nilang *Sunya;* sa buwan na tinatawag nilang *Soma* at sa ibp.

Ikalabing pitong Pangkat.

Dating pagsamba't Pananampalataya ng mga tagarito.

(*Karugtóng*)

Tungkol sa kapanampalatayahán ng hulíng bahagi ng Pilipinas, na Hulo't Magindanaw, ay dapat malaman muna na ang mga tagaroon ay hindi namayang sabay-sabáy. kundi ang iba, na gaya ng mga Manobo, Tiruray atb, ay siyang nangauna; at ang iba naman ay masasapantahang mga kasabay ó kasunod ng mga taga Malayang nagsipamayan sa Borneo noong dacong 1400.

Mapaniniwalaang ang pananampalataya ng mga unang namayan doon na gaya ng mga Manobo, Tiruray, atb. ay ang sa Kamalayahan na halos kagaya ng dating pananampalataya ng mga taga Bisaya't tagarito sa Luzón: at sa catunayan ng dumating dito ang mga taga España ay may, nasumpungan pang isang daco sa Mindanaw na pinanganganlang «De Flechas» ó «Ng mga Pana» na balang magdaan doon ay naghagagis ng pana na pinatutusoc sa bato at siyang iniaalay nilang pinakahayin upan sila'y

macaraang tiwasay, bagay itong dili iba't isa sa mĝa bahagi nĝ capanaligan nĝ mĝa taga Bisaya't tagarito sa Luzón, na alayan nĝ cahi't ano ang mĝa pooc na kinalibiñgan nĝ canilang mĝa nunò. At cung bagama't nalimutan na ang canilang pinaca-Bathala ó pinaca-Laon ay sanhi marahil sa pagcahicayat nila sa Mahometismo ó pananalig kay Mahoma na taglay nĝ mĝa huling nacapamayan nila.

Ang mĝa sumunod ó huling namayan sa Hulo't Mindanaw ay ang nañgabangit nang casabay ó casunod nĝ mĝa namayan sa Borneo noong dacong 1400. Nĝ panahong yaon ay halos laganap na ang pananalig cay Mahoma sa Kamalayahan at sa ganito ay mapaniniwalaan at siyang pagcaacala rin nĝ mĝa bagong manunulat na ang mĝa yao'y nagsisipanalig na cay Mahoma nĝ magsidating sa Hulo't Mindanaw, at siya tuloy na mĝa humicayat sa mĝa dinatnan At ayon sa sali't saling sabi nĝ mĝa moro sa Mindanaw, aní Dr. Barrows ay si Kabunsuan ang humicayat sa canila. Ito'y isang taga Johore na anac nĝ isang lalaking taga Arabia at nĝ isang babaeng taga Malaya. Si Kabunsuan ay dumating sa Mindanaw na may maraming casamang nananalig sa canya at di umano'y siyang pinangaligan nĝ mĝa dato sa Mindanaw. Sinasapantaha na si Kabunsuan ay isa sa mĝa inapo ni Mahoma sa dugo nĝ cayang amang taga Arabia: caya't hanga

ngayon daw ay ipinagmamalaki ni Alí at nḡ mḡa dato sa Mindanaw na sa canilang mḡa ugat ay umaagos pa ang dugo nḡ profetang si Mahoma, na siyang nagtanyag nḡ bagong religiong mahometismo na pinacareligion nḡ mḡa taga Hulo't Mindanaw.

Ang mahometismo nḡ mḡa taga Hulo't taga Mindanaw ay di lubhang cagaya nḡ tunay na mahometismo, dahil sa ang lahat nḡ religion habang tumatagal ay nababago nḡ nababago. Gayon, ma'y inaasahan co, na sapagca't siyang religion nḡ isang bahagi nḡ Pilipinas ay maitatanong din mḡa magiliwin sa ganitong casaysayan, «cung ano ang religiong mahometismo» At ang religion mahometismo ay ang itinanyag ni Mahoma na anya'y wala liban sa isang Dios at siya ang profeta nḡ Dios at tuloy sinulat niya ang *koran* na nḡayon'y siyang pinaka Biblia nḡ mḡa moro.

Si Mahoma ay anak nḡ isang babaeng judia na naging kristiana at nḡ lalaking si Abdallah na palasamba sa mḡa diosdiosan (idolo). Siya'y ipinanḡanak sa Arabia noong taong 569 at mula sa kanyang pagkabata ay naulila sa kanyang mḡa magulang: anopa't ang nagpalaki sa kanya ay si Abu Taleb na kanyang mabuting amain. Nang siya'y magkadalawang pu't limang taon ay naglingkod kay Kadihah na isang matandang baong taga Mekka na mayama't maranḡal, at sa kagan-

dahahang asal ni Mahoma ay naibigan hangang sa naging asawa. Sa ganito'y siya'y nagcasalapi at naluwagan sa canyang pamumuhay; anopa't nagcapanahon ng̃ pag-aaral at pagmamasid ng̃ mg̃a bagaybagay sa sandaigdigan.

Noon naman, ang Arabia na kanyang kinamulatan, ay siyang maitutulad, ng̃ayon sa Estados Unidos ng̃ Amérika, sa Inglaterra ng̃ Europa at sa Hapón ng̃ Asia, dahil sa kalayaan ng̃ isa't isa na makapamili ng̃ kanikanyang religion, at sa gayon ay nabuksan ang kanyang isip ng̃ di ano lamang.

Sa kabanalan ni Mahoma ay napasasa yung̃ib ng̃ Hera (na malapit sa Mekka) taon taon at doon nagpapahing̃ang isang buwan (kung buwan ng̃ Kamadan), at minsan di umano'y napakita sa kanya roon sa yung̃ib ang angel Gabriel at pinagsaysayan siya ng̃ mg̃a lihim na bagay, na siya ang magiging profeta ng̃ Dios at magpapaisa ng̃ religion sa tanang kinapal na pang̃ung̃uluhan ng̃ Dios na di malirip. Saka isinakay siya, di umano sa isang kahimahimalang hayop na ang pang̃ala'y *borak* at inihatid siya mula sa templo ng̃ Mekka hangang sa Jerusalém. Mula rito ay isinama siya ng̃ angel Gabriel na sumampa sa pitong lang̃it at doo'y nakipagbatian siya sa mg̃a profeta, sa mg̃a patriarka at sa mg̃a angel. Sa dako pa roon ng̃ ikapitong lang̃it ay si Mahoma lamang ang pinatuloy, anopa't nalagpasan niya

ang tabing ng̃ pagkakaisa at sa harap ng̃ luklukan doon ay nalugmok siya hangang sa siya'y tinapik ng̃ kamay ng̃ Dios. Pagkatapos ay bumaba siya sa Jerusalém, sumakay uli sa *borak* at nagbalik sa Mekka.

Mula noo'y itinanyag ni Mahoma ang mg̃a salita ng̃ angel Gabriel na ng̃ayo'y nasusulat sa *Koran* na dasala't banal na kasulatan ng̃ mg̃a mahometano.

At sa kagandahan di umano ng̃ pagmumukha ni Mahoma, sampu ng̃ kanyang ugali't asal at ng̃ kanyang matamis na pananalita na kalakip ng̃ kanyang kabanalan, ay pinanaligan siya, at hangan sa paniniwalaang siya'y sinalubong ng̃ mg̃a punong kahoy, binati ng̃ mg̃a bato sampu ng̃ tubig, nagpakain sa nagugutom, nagpagaling ng̃ may sakit at bumuhay ng̃ patay. Bukod dito'y ipinalagay ng̃ marami na ang mg̃a salita ni Mahoma ay puspos na mg̃a aral ng̃ katotohanan at ang kanyang mg̃a gawa ay pawang uliran ng̃ kabanalan (baga man ang dating kaugalian ng̃ panahong yaon na gaya ng̃ pag-aasawa ng̃ higit sa isa at ibp. ay di niya pinawi); dahil sa ganang kanya'y wala ng̃ gaya ng̃ manalangin, magkulasyon at maglimos, sapagka't sa kanya ang pagdalangin ay nakapapatnubay hangang sa kalahatian ng̃ daang patung̃o sa Diyos, ang pagkukulasyon ay nakapaghahatid hangan sa pintuan ng̃ tahanan ng̃ Diyos at ang paglilimos ay siyang

ikinatatangap nḡ Diyos sa tao. Anopa't sa gayong pananalig sa kanya ay hindi laman ang kanyang asawa't mḡa kaibigan ang sumampalataya kundi pati na nḡ kanyang mḡa kababaya't kalupain, hangang sa siya'y nahalal na pinakapanḡulo sa kanyang bayang tinubuan. At sapagka't ang kanyang munakala'y papag-isahin nḡ religión ang tanang kinapal ayon sa sinaysay sa kanya nḡ angel, ay hindi lamang ang kanyang lupain ang sinakop at hinikayat niya't nḡ mḡa humalili sa kanya, kundi pati nḡ mḡa lupaín sa Europa, Africa, sa Asia at hangang dito sa Kasilanḡanan na dili iba't siyang pinanánaligan pa hanga nḡayon nḡ ating mḡa kalupaing taga Mindanaw at taga Huló.

Ang religinóg ito ay umabot hangang sa Mindoro at dito sa Maynila at kung hindi dumating rito ang mḡa kastila ay naging moro marahil ang lahat nḡ tagarito.

Ikalabingwalong Pangkat.

Isipan ng̃ Ibang Tagarito Tungcol sa Pasimulâ ng̃ Sangkinapal

Isa sa mg̃a kapaniwalaan ng̃ ibang mg̃a Tagarito na binangit ng̃ mg̃a mananalaysay ay itong sumusunod:

Ang mg̃a tao sa baybayin na pinang̃ang̃anlang Iligayanes ay naniniwala na ang lupa't lang̃it ay hindi nagkaroon ng̃ pasimula: at di umano'y nagkaroon ng̃ dalawang Diyos na ang isa'y nagng̃alang *Kaptan* at ang isa'y *Magwayan*: at ang hang̃in sa lupa at ang hang̃in sa dagat ay nagkaisa at sumuka ng̃ isang kawayan. Ang kawayan namang ito ay itinanim ng̃ Dios Kaptan, at ng̃ lumaki ay pumutok na nilabasan ng̃ dalawang kawayan na kapwa naging tao, na ang isa'y lalaki at ang isa'y babae. Ang lalaki ay pinang̃anlang *Sikalak* at ang babae'y *Sikabay*. Ang lalaki ay nagpahayag sa babayi na sila'y magisang dibdib, dahil sa walang iba dito sa sangdaigdigan; ng̃uni't hindi pumayag ang babae, sapagka't sila'y magkapatid na galing sa isang kawayan. Sa katapustapusan ay nagkasundo na sila'y yumaon at kanilang isanguni ang gayon sa Lindol ng̃ lupa, at sinagot naman sila na kai

langang sila'y mag-isang dibdib upang magkaroon ng̃ mg̃a tao sa sanlibutan, at sila'y nag-isang dibdib at nagka-anak. Ang unang naging anák nila ay lalaki at pinang̃anlang *Libo*, at ang sumunod ay babae, at pinang̃anlang *Saman*, at ang dalawang magkapatid na ito ay nagkaanak ng̃ isang babae na pinang̃anlang naman nilang *Lupluban*. Itong si Lupluban ay nakipag-isang dibdib sa isang anak na lalaki ng̃ mg̃a unang tao (marahil ni Sikalak at ni Sikabay) na ang pang̃ala'y *Pandaguan* at ang mg̃a ito ay nagkaanak ng̃ isang lalaki na kanilang pinang̃anlang *Arion*. Si Pandaguan, di umano'y siyang unang kumatha ng̃ mg̃a palaisdaan upang mamalakaya sa dagat, at ang unang nahuli ay isang pating, at pagkahuli ay iniahon sa kati, na sa akala niya'y hindi mamamatay; ng̃uni't pagkaahon sa kati ay namatay: ng̃ makita niyang patay ay pinasimulang alayan ng̃ mg̃a hayin at tuloy tinang̃isan, at tumawag sa mg̃a Diyos, na may namamatay, dahil sa wala pang namamatay noon; pagkarinig naman di umano ng̃ Diyos Kaptan ay sinugo ang mg̃a lang̃aw upang tignan kung sino ang patay, at sapagka't hindi makapang̃ahas lumapit ang mg̃a lang̃aw ay bukbok ang sinugo na siyang nakakita na ang patay ay pating, at sa ganito'y nagalit ang Diyos Kaptan dahil sa pagkakaalay ng̃ mg̃a hayin sa isang isda. Sa pagkagalit na ito ng̃ Diyos Kaptan ay

naghagis silang dalawa ng̃ Diyós Magwayan ng̃ isang lintik at siyang pumatay kay Pandaguan, at namalaging tatlong pung araw sa Infierno; ng̃uni't pagkaraan ng̃ tatlong pung araw ay kinahahabagan siya ng̃ nang̃abangit na mg̃a Diyós at muli siyang binuhay dito sa sanglibutan. Noong samantalang siya'y patay ay napababae ang kanyan asawang si Lupluban sa isang nagng̃ang̃alang Marakoyan, at di umano'y ito ang pinagmulan ng̃ pang̃ang̃alunya. Nang si Pandaguan ay mabuhay na maguli at umuwi sa kanyang bahay ay hindi inabutan ang kanyang asawa, sa pagka't inanyayahan ng̃ kanyang kaagulo na magsalo sila sa isang baboy na kanyang ninakaw (di umano'y ito ang unang pagnanakaw na nagawa dito sa ibabaw ng̃ lupa), at sa ganito'y sinugo niya ang kanyang anák upang kaonin, at si Lupluban ay tumangi at di sumama, na ang sabi ay hindi na magbabalik ang mg̃a patay dito sa ibabaw ng̃ lupa, at sa galit ni Pandaguan ay nágbalik uli sa Infierno.

Ang pag-aakala naman ng̃ mg̃a Tingian ay itong sumúsunod:

Iba ang paniwala ng̃ mg̃a taga bundok at anila'y noong una ay walâ kundi dagat at lang̃it, at sapagka't may isang lawin na walang kádapuan, ay hinalughog ang lang̃it at dagat dahil dito ay dinigma ng̃ dagat ang lang̃it na nagpakalaki-laki hangang sa itaas: ng̃ makita ng̃ lang̃it ang gani-

tong asal ng̃ dagat ay pinasibulan ng̃ isda ang dagat at pagkatapos upang makaganting lubos sa pagkapang̃ahas laban sa kanya ay inihagis sa dagat, di umano, ang lahat ng̃ kapuluang ito upang ang dagat ay mapasuko at upang ang kanyang mg̃a tubig ay maglagos sa iba't ibang dako at huwag mangyaring makapagmalaki at ito ay pinagkapasimulan ng̃ *mabario* na ang ibig sabihin ay paghihigantihan sa pag-apí kaya diumano'y nagíng kaugalian dito ang panghihiganti hangang sa di masiyahan. Saka ayon sa kasaysayan tungkol sa kawayan, ay ang lawin di umano ang siyang tumuka, kaya pumutok at lumabas yaong naging lalaki at babae na nabangit na (si Sikalak at si Sikahay). Di umano pa ng̃ mang̃anak si Kariuhi (isa sa mg̃a anak ng̃ mg̃a unang tao marahil) ay nang̃anak ng̃ lubhang marami, at nangyari isang araw na pumasok sa bahay ang ama na lubhang galit at sapagka't binalaan ang mg̃a anak ay nang̃agsitakas sa takot anopa't ang iba'y nang̃agsipasok sa mg̃a silid na totoong kublí, ang iba'y sa mg̃a silid sa dakong labas ang iba'y nagsikubli sa mg̃a dinding, ang iba'y nang̃agsipanaog na tumung̃o sa dakong dagat. Anila'y yaong nang̃agsipasok sa silid na totoong kublí ay siyang pinangaling̃an ng̃ mg̃a maginoo, yaong mg̃a napa sa silid sa dakong labas ay siyang pinangaling̃an ng̃ mg̃a timawa, yaong nang̃agkublí sa dapugan ay siyang pi-

nan̄galin̄gan ng̃ mg̃a maitim at ang nan̄gagsitun̄go sa dakong dagat ay ang mg̃a maputi na hindi na nan̄gabalitaan nila, kundi ng̃ dumating na lamang dito ang mg̃a taga Europa.

Mg̃a Aklat na Sinulat ng̃ Sumulat Nito.

Tulong sa Pag-aaral ng̃ wikang Inglés.
English-Tagalog Dictionari with Phrases.
Dating Pilipinas.

Mg̃a Aklat na Tinagalog ng̃ Sumulat Nito.

Bagong Tipan.
Matandang Tipan.
Melodramang "Noli Me Tangere" ni G. Gross sa novela ni Gat Jose Rizal.

Tuntunin.

Tudling

Paunawa 4

Unang Pangkat.

Mga Unang Tao Rito 6

Ikalawang Pangkat.

Lahing Pilipino 12

Ikatlong Pangkat.

Pagkaparito at Pinangalingan ng Lahing Pilipino 16

Ikapat na Pangkat.

Dating Pamamayan ng mga Tagarito . . 21

Icalimang Pangcat.

Dating Pananamit at Kalinisan sa Katawan ng mga Tagarito 28

Icanim na Pangcat.

Dating Kaugaliang Pinanununtunan sa m̃ga Kapaslangan at Sigalutan 34

Icapitong Pangcat.

Wika 55

Icawalong Pangcat.

Pagbasa't Pagsulat 60

Icasiam na Pangcat.

Asal at Gawì 67

Icasampung Pangcat.

Pagkakalakalan 70

Icalabing isang Pangcat.

Sasakyang-Tubig 75

Icalabing dalawang Pangcat.

Almás 78

Icalabing tatlong Pangcat.

Dating Ugali Tunkol sa Pag-aasawa . . 80